

ԳՍԲՊ - Գ. Մարեան, *Բանաստեղծություններ եւ պոեմներ*, Երևան, 1982:

Ե2 - Ե. Չարենց, *Երկերի ժողովածո*, հտ. 1, Երևան, 1962:

Ե2ՊԲ - Ե. Չարենց, *Պոեմներ, բանաստեղծություններ*, Երևան, 1984:

ՅԹԸԵ - Յովհ. Թումանյան, *Ընտիր երկեր*, Երևան, 1978:

ՅԾ - Յովհ. Ծիրազ, *Քնար Հայաստանի*, հտ. 1, Երևան, 1958, հտ. 3, Երևան, 1974:

ՅԾՀՄ - Յովհ. Ծիրազ, *Յուշարձան մայրիկիս*, Երևան, 1979:

ՀՄ - Հ. Մահեան, *Երկերի ժողովածո*, հտ. 1-2, Երևան, 1984:

ՀՄԴԾ - Հ. Մահեան, *Դաղձի ծաղիկ*, Երևան, 1986:

ՀՄՄԲ - Հ. Մահեան, *Սեզամ, բացուի՛ր*, Երևան, 1972:

ՀՄԲԵ - Հ. Մահեան, *Քարտիկների երգը*, Երևան, 1968:

Ա.տ. - *Առյճ տեղում*:

ՊՄ - Պ. Սեալ, *Երկերի ժողովածո*, հտ. 1-5, Երևան, 1972-1974:

ՌԴՊՎ - Ռ. Դաույեան, *Պղնձե վարդ*, Երևան, 1983:

ՍԳ - «Սովետական գրականություն» (ամսագիր)

ՎԴԱՄ - Վ. Դարթեան, *Անկէզ մորեմի*, Երևան, 1972:

ՎՏ - Վ. Տէրեան, *Երկերի ժողովածո*, հտ. 2, Երևան, 1961:

ՎՏԲ - Վ. Տէրեան, *Բանաստեղծություններ*, Երևան, 1985:

ՍԵՐԻՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ԶՈՒԱՐԹՆՈՑԻ ՏԱԾԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ԳԼՈՒԽԸ

Ալեքսան Ծակոբեան

Զուարթնոցի տաճարի կառուցման եւ օծման ժամանակին նուիրուած մեր վերջին աշխատանքը պատրաստելիս¹ պարզ դարձաւ, որ Սեբիոս եպիսկոպոսի² պատմական երկի առկայ հրատարակութիւնները ինչ-ինչ տեղերում չեն նպաստում է դարի սկզբնօրինակը հնարաւորինս պատկերացնելուն, ուստի խնդիր է առաջանում վերստին անդրադառնալ մեզ Հասած ձեռագրական թէկուզ եւ սուղ նիւթի գնահատմանը բնագրագիտութեան այսօրուայ պահանջներին համապատասխան: Ստորեկը փորձենք ներկայացնել հրատարակիչների թոյլ տուած սխալները եւ դրան զուգահեռ՝ պատմիչի բնագրի նախնական վիճակի մասին մեր պատկերացումները՝ վերջինները կիրառելով Զուարթնոցի տաճարի կառուցման մասին հատուածի իբրեւ գլուխ գնահատման օրինակի վրայ:

Ուսումնասիրողները լաւ գիտեն, որ ներկայումս յայտնի է երկի միայն մէկ ամբողջական մայր գրչագիր՝ ՄՄ թիւ 2639 (վերջին հրատարակութիւններում նշանակուած Ա տառանիշով), ընդօրինակուած Գրիգոր երէցի կողմից (տուեալ հատուածը) 1672 թ. Բաղէշի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչի (Ամրդուլու) վանքում. նրանից ժիւ դարում բազմաթիւ արտագրութիւններ են կատարուել, որոնք հեղինակային սկզբնօրինակի վերականգնման համար որեւէ նշանակութիւն չունեն³: Առաջին, 1851 թ. կոստանդնուպոլսեան հրատարակութեան աշխատասիրող Թադէոս Միհրդատեանցի ձեռքի տակ եղել է վերջին իմաստով չափազանց կարեւոր մի գրչագիր (վերջին հրատարակութիւններում նշանակուած Հ տառանիշով եւ, ցաւօք, ներկայումս կո-

րած), որը յիշատակարան չունէր, սակայն թողնում էր ժՁ դարի ընդօրինակութեան տպաւորութիւն («Օրինակի միոյն չգոյր յիշատակարան, եւ էր թերի, որ էր բոլոր գրով հին թուղթ բամբակեայ. եւ թուի թէ ի վեշտասաներորդ դարու գրեալ իցէ, բայց ամենայն մասամբ մաքուր գրութիւն ի հմուտ գրչէ...»)⁴: Անցած մէկուկէս դարի ընթացքում այլ ամբողջական ինքնուրոյն գրչագրեր չեն յայտնաբերուել:

1979 թ. հրատարակութիւնը պատրաստելիս Գեւորգ Աբգարեանին յաջողուել է աւելացնել միայն մի քանի հատուածական ընդօրինակութիւններ, զարգացած միջնադարի (ըստ աշխատասիրողի՝ ժՁ դարի) բոլորգրով մի ձեռագրի մէկ թերթանոց շատ կարեւոր պատառիկ (ՄՄ թիւ 1343), Սեբիոսի բնագրին նմանուող երկու նախագասութիւն ՄՄ թիւ 1898 գրչագրի (ժԳ դար) 253ր էջում եւ ժԹ դարի շղագրով մի պակասաւոր գրչագրի՝ ներկայումս Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Երիցեանի ֆոնդում պահուող վերջին մէկուկէս տետրակները՝ բնագրի շուրջ քառորդ մասով⁵: Միանգամից նշենք, որ աշխատասիրողը չի փորձել մինչեւ վերջ ճշտել վերջինիս տեղը գրչագրերի ճիւղագրութեան մէջ, թէպէտ մի քանի համընկնող տարբերակների հիման վրայ (իրականում դրանք բազմաթիւ են) արդարացիօրէն ենթադրել է, որ հաւանաբար այդ պատառիկը եւ Թադէոս Միհրդատեանցի օգտագործած, ներկայումս կորած հնագոյն գրչագիրը (Հ) «բխում են մի ընդհանուր ձեռագրից»⁶:

Ստեփանոս Մալխասեանցի աշխատասիրութեամբ 1939 թ. հրատարակուած

բնագիրը հասկանալի չտրված էր ժԹ դարի՝ Թադէոս Միհրդատեանցի եւ նրանից գոնէ դէպի լաւը քիչ տարբերուող, 1879 թ. Քերովբէ Պատկանեանի պատրաստած⁷ բնագրերի թերիները: Նախ եւ առաջ այն հիմնուած էր պահպանուած միակ ամբողջական ձեւագրի վրայ (Ա), որի ընթերցումները համեմատուած էին գլխաւորապէս Թ. Միհրդատեանցի նշած միւս հնագոյն (ցաւօք, ցայսօր չյայտնաբերուած) գրչագրի (Հ) ընթերցումների հետ, արդարացիօրէն անտեսելով (ցաւօք, ոչ լրիւ հետեւողականօրէն) Ա-ից ժԹ դարի ընդօրինակութիւնների՝ ընթերցողին միայն շփոթութիւնների մէջ գցող տարբերումները: Աշխատասիրողը նախորդող աշխատանքներում եւ հրատարակութեան ընդարձակ առաջաբանում միանշանակօրէն ապացուցել էր, որ մեզ հասած բնագրի սկզբի մասը հնարաւոր չէ առանձնացնել մնացեալից ո՛չ որպէս առկայ ձեւագրերում բացակայող Ա եւ Բ դպրութիւններ, ո՛չ էլ որպէս այլ հեղինակի («Անանունի») ստեղծագործութիւն, որն իբրեւ թէ հետագայ գրիչների շփոթութեան արդիւնքում է միացուել Սեբիոսի բնագրին⁸: Նա համարէն նկատել է նաեւ բազմաթիւ գրչական խաթարումներ (մասամբ յայտնաբերուած նախորդ աղբիւրագիտական հետազոտութիւններում), ձեւագրական թերթերի տեղաշարժից կամ կորստից առաջ եկած խախտումներ եւ կատարել արդարացուած վերականգնումներ:

Ստեփանոս Մալխասեանցը իրաւացիօրէն իբրեւ մեծ հաւանականութեամբ հեղինակային սկզբնօրինակին հարազատ է գնահատել Ա գրչագրում որոշ պարբերութիւնների՝ կարմիր թանաքով գրուած սկզբնատառերից շատերին նախորդող եւ պատուոյ նշանի տակ պահպանուած Ե, Է, ԺԱ-ԻԶ եւ ԻԹ-ԼԲ գլխահամարները (ճշգրիտ կը լինէր ասել՝ հաջողածահամարները)⁹: Ի դէպ, յաւելենք, որ Թ. Միհրդատեանցի բառերին վստահելու դէպքում պէտք է համարենք, որ այդպիսի գլխահա-

մարներ են եղել նաեւ նրա ձեռքի տակ եղած Հ գրչագրի սկզբնամասում: Օրինակ, Ա գրչագրում հատուածահամար չունեցող, բայց Ստ. Մալխասեանցի կողմից արդարացիօրէն (յետհաշուարկի հիման վրայ) «Գ» գլխահամարով օժտուած հատուածը Թ. Միհրդատեանցը կոչել է «Դպրութիւն Բ», ընդ որում՝ վերջին տառի վրայ նշան է դրել ու ծանօթագրել հետեւեալ կերպ. «Ի բնագրին էր ԳԼՈՒԽ Գ. մեք եղաք ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ Բ»¹⁰: Քանի որ Ա-ն այդտեղ գլխահամար չունի, ենթադրելի է, որ այդպիսին չի ունեցել նաեւ նրանից ժԹ դարում ընդօրինակուած՝ Թ. Միհրդատեանցի ձեռքի տակ եղած երկրորդ օրինակը (ինքն այն համարում էր առաջին՝ իբրեւ ամբողջական), իսկ դրանից հետեւում է, որ «ի բնագրին էր ԳԼՈՒԽ Գ» ասածը վերաբերում է հրատարակչի ունեցած «միւս օրինակին», այսինքն՝ Հ-ին: Նոյն կերպ Ա գրչագրում բացակայում է Ե եւ Է գլխահամարներով հատուածների միջեւ ընկած եւ յետհաշուարկով, բնականաբար, իբրեւ «Զ» վերականգնուող հատուածահամարը: Նրա փոխարէն Թ. Միհրդատեանցն ունի «Դպրութիւն Գ» եւ դրա նոյնատիպ ծանօթագրութիւն. «Ի բնագրին էր ԳԼՈՒԽ Զ. մեք եղաք...»¹¹: Ուրեմն այստեղ էլ հնագոյն Հ գրչագիրը, հաւանաբար, ունեցել է գլխահամար, այն է՝ Զ: Նշուածի հիման վրայ Ստեփանոս Մալխասեանցը հաւաստիօրէն վերականգնել է ենթադրաբար Սեբիոսի հէնց սկզբնօրինակին յանգող առաջին երեքուկէս տասնեակ հատուածաբաժանումները իրենց գլխահամարներով (նշենք միայն, որ լրիւ ճշգրտութեան համար անհրաժեշտ էր դրանց՝ ձեւագրերում չհանդիպող «գլուխ» անուանումները վերցնել քառակուսի փակագծերի մէջ):

Վերջին առումով թերեւս անհասկանալի է միայն «Ը» գլխահամարի տեղադրումը «Եւ եղեւ յետ մահուանն Խոսրովայ...» նախագասութիւնից առաջ՝ առանց գլխահամարի թողնելով քիչ վերեւ՝ «Մա-

տեան ժամանակեան. պատմութիւն թագաւորական» գլխագիրը¹²: Ի դէպ, երկի ամբողջական բովանդակութիւնը ճիշտ պատկերացնելուց յետոյ պարզ է դառնում նաեւ, որ անկախ հետագայ (թէկուզ եւ, ամենայն հաւանականութեամբ, վաղ) գրիչների ընկալումներից ու ձեւաւորումներից, իբրեւ Սեբիոս հեղինակի դրած գլխագիր պէտք է վերականգնել այդ հատուածի ողջ առաջին՝ յանգերով շարադրուած պարբերութիւնը՝ «Մտեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական, վէպ արիական, ... զարթուցանել զկործանումն ի վերայ ամենայն երկրի», որին հետեւում է պատմիչի գրելաոճին շատ բնորոշ «Եւ արդ, ես ճառեցից...» հատուածակիզբը:

Բնագրագիտական հետեւողականութեան իմաստով Ստեփանոս Մալխասեանցի պատրաստած բնագրի գլխաւոր թերութիւնն այն է, որ հետեւելով անգամ 1851 թուականի համար անհասկանալի՝ գլուխների վերնագրեր յօրինելու Թադէոս Միհրդատեանցի գործելակերպին («քանի որ նրանք ոչ մի վնաս չունին, այլ դիւրութիւն էր անգամ ընթերցողին [պատմավէպի՞ - Ա. Յ.]»)՝ աշխատասիրողը զարմանալիօրէն «յարմար» (°) է համարել դրանց փոխարէն յօրինել նոր վերնագրեր, իբրեւ թէ՛ աւելի բովանդակալից: Ընդ որում, եթէ Թ. Միհրդատեանցը, որպէս կանոն, լրացնում էր հնագոյն գրչագրերի պահպանած վերնագրերը (ընդամէնը 15), ապա Ստ. Մալխասեանցը անարդարացիօրէն դրանց մեծ մասն ընդհանրապէս հանել է բնագրից եւ իջեցրել տողատակ, ընդ որում բացարձակապէս առանց մեկնաբանութեան. «բնագրի վերնագրերը միշտ ցոյց ենք տուել բաղդատութիւնների մէջ [°]»¹³: Նա նաեւ չի նկատել Ա գրչագրի ԻԴ գլխի վերնագիրը, (որը գրիչը սկզբում հաւանաբար վրիպել էր իր տեղում, բայց յետոյ տեղադրել վերեւ լուսանցքում՝ «Գտանել մասն ի խաչափայտէն»)՝¹⁴, այդ պատճա-

ռով յօրինել է նորը՝ առանց տողատակում ծանօթագրելու¹⁵:

Տեղին նշենք, որ մեծ հաւանականութեամբ իր իսկական տեղից հեռացած եւ գրիչների անուշադրութեան հետեւանքով լուսանցքում յայտնուած գլխագիր պէտք է համարուի նաեւ Ա գրչագրի 505ա երեսի աջ լուսանցքում, ԺԲ գլխի բնագրի միջին մասի կողքին, վերեւից ու ներքեւից պատուոյ նշանի մէջ առնուած «ԶԴ[ա]ն[ի]էլ մ[ար]գ[ա]ր[է]ին շն[ո]րհ ոչ կ[ա]ր[ա]ցին տ[ա]նել» չորստողանոց գրառումը, որի փոխարէն նոր գլխագրեր են ստեղծել Ե՛ւ Թ. Միհրդատեանցը, Ե՛ւ Ստ. Մալխասեանցը: Իրականում Ա-ի գրիչը նոյն ձեւաւորումով է ընդօրինակել նաեւ իր վերջին գլխահամարով (ԼԲ) հատուածին յաջորդող կարմիր սկզբնատառով սկսուող գլխի (ուրեմն, իրօք՝ ԼԳ) երկտողանոց «վերնագրակերպ նշումը»՝ «Առ տ[է]ր Կոմիտ[ա]ս», որը նախորդից տարբերուած է միայն լուսանցքում սկզբնատառի կողքին լինելով, բայց այդ պատճառով բոլոր հրատարակիչների կողմից գնահատուել ու վերարտադրուել է (եւ իրաւացիօրէն) իբրեւ հատուածի գլխագիր: Եթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշտ է, ապա, թերեւս, արդարացուած կը լինի բովանդակութիւնից ելնելով նաեւ համարել, որ այդ գլխագրի սկզբում Սեբիոսի բնօրինակն ունեցել է հետագայում կորսուած «Եթէ որպէս» բառերը («Եթէ որպէս] գԴանիէլ մարգարէին շնորհ...»): Հաւանաբար, գրիչներից մէկն արտագրութեան ժամանակ բաց է թողել դրանք՝ վերջում զարգագրով նկարելու նպատակով, եւ յետոյ մոռացել է դա անել (գիտենք, որ այդ կարգի վրիպումը մեր մատենագրութեան բազմաթիւ երկերի գլխագրերի եւ բուն վերնագրերի կորստի գլխաւոր պատճառն է եղել): Իսկ լուսանցքում ձեւաւորուած գլխագրերի առիթով ընդհանրապէս պէտք է նկատի ունենալ, որ յատկապէս վաղ միջնադարի հեղինակների համար լուսանցքը շատ դէպքերում գրադաշտի մի

սովորական մասի (սիւնակներից մէկի) նշանակութիւնն է ունեցել¹⁶:

Ստեփանոս Մալխասեանցի ներկայացրած գլխաբաժանման հետ կապուած որոշակի խնդիր կայ երկի երկրորդ մասում, որտեղ ձեռագրերի աւանդած հատուածահամարներ չունենք: Ճիշտ է, Ա գրչագրի 533ա էջի լուսանցքում պահպանուած է «ՀԲ» համարը, որը դրուած է «Բ» սկզբնատառը կարմրացուած «Բայց ասպետ ոչ կարաց նուաճել...» բառերով սկսուող պարբերութիւնից առաջ, նոյն ձեւի պատուոյ նշանի տակ, ինչ որ երկի առաջին կէսի Ե-ԼԲ գլուխների դէպքում պահպանուածները, սակայն հրատարակչներից ոչ ոք դա բաւարար չի համարել նոր գլուխ ստեղծելու համար¹⁷: Պատճառն արդարացի է. Ա-ի վերջին՝ ԼԲ գլխահամարից մինչեւ այդ հատուածը կարմիր գլխատառերի թիւը ոչ թէ 40 է, այլ ընդամէնը՝ 13: Մեր կարծիքով «ՀԲ» թուահամարն աւելի մեծ հաւանականութեամբ՝ գրչական շփոթի արդիւնք պէտք է համարուի: Թւում է, թէ մի վաղ գրչագրի ընդօրինակող սխալմամբ կարմրացրած զարդատառով է ներկայացրել նախադասութեան սկզբի «Բ»-ն¹⁸, ապա, նկատելով սխալը եւ ցանկանալով նշել դրա մասին, լուսանցքում նկարել է վրիպակի կայծակաձեւ, երկաթագիր «Հ»-ին շատ նման նշանը, որից յետոյ գրել վրիպած «Բ»-ն՝ պատուոյ նշանի տակ (նոր զարդատառ նկարելու փոխարէն): Հետագայ մի գրիչ սխալմամբ ընկալել է առաջին նշանն իբրեւ «Հ» եւ պատուոյ նշանը տարածել է երկու տառերի վրայ՝ իբրեւ հատուածահամարի, որպիսիք արտագրել էր երկի առաջին կէսում:

Բոլոր դէպքերում, Ստեփանոս Մալխասեանցի համար (իբրեւ բազմահմուտ բնագրագէտի) առաւել արդարացուած կը լինէր ոչ թէ հետեւել Թադէոս Միհրդատեանցի ճաշակով արուած գլխաբաժանմանը (եւ միայն յօրինել նոր գլխագրեր),

այլ յատուկ քննարկման առարկայ դարձնել Ա-ում կարմիր սկզբնատառերով նշուած եւ միաժամանակ Սեբիոս հեղինակի մտայղացման մէջ գլուխ եղած լինելու հաւանականութիւնն ներշնչող հատուածները: Դրանից յետոյ միայն երկի երկրորդ կէսի գլխաբաժանման ստացուած վերականգնումը (առաջացած բոլոր գլխահամարներն, իհարկէ, վերցնելով քառակուսի փակագծերի մէջ) կարող էր յաւակնել որոշակի համապատասխանութեան է դարի սկզբնօրինակի հետ:

Այդպիսի վերականգնումն, իհարկէ, նոյնպէս մեծ չափով պայմանական կը լինէր այն հասկանալի պատճառով, որ այսօր հնարաւոր չէ ճշտել՝ արդեօք կարմիր գլխատառով կամ մէկ այլ ձեւով նշուած հատուածաբաժանում չի եղել Սեբիոսի բնագրի երկրորդ կէսում դեռեւս Քերովբէ Պատկանեանի, Յոզէֆ Մարկուարտի եւ հայր ներսէս Ակինեանի կողմից նկատուած յայտնի կորստի տեղում¹⁹: Վերջինիս մասին լաւ գիտենք պատմիչի Ե գլխի բովանդակութեան ցանկի նմանուող խոստաբանութեան կամ նախադրութեան մէջ ասուած՝ «զղիմելն Հերակլի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Թէտալացոց. գլուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց» արտայայտութիւնից, որպիսի բովանդակութեամբ շարադրանքի միայն մի փոքրիկ (մի քանի տողանոց) կտորն է պահպանուել առկայ ձեռագրերում, այն էլ՝ իր նախնական տեղից թերթերի շփոթի պատճառով տեղաշարժուած եւ յայտնուած Սմբատ Բագրատունու մահուան մասին պատմող գլխի վերջում («Ապա ապստամբեալ զնացին ի ծառայութիւն մեծին իսաքանայ [Ս Աքանայ²⁰]՝ արքայի կողմանցն հիւսիսոյ, ի ձեռն ձենաստանն ձեպետըխոյ [Մ ձեպետխոյ] այնորիկ, հրամանաւ թագաւորին իւրեանց իսաքանայ: Եւ ելեալ ընդ Պահորակն [=Պահակն] ձորայ զաւրաւք բազմութեան՝ զնացին յաւանականութիւն թագաւորին Յունաց»²¹: Ընդ ո-

րում, նախորդ աղբիւրագէտները, այդ թւում՝ հրատարակիչներ Ստեփանոս Մալխասեանցը եւ Գեւորգ Աբգարեանը, որոնք իրաւացիօրէն առանձնացրել են հիւսիսային խաքանի մասին տողերը Սմբատ Բագրատունու մահուան նկարագրութիւնից, լրջօրէն չեն փորձել գտնել թէպէտ ակնյայտ, սակայն առկայ ձեռագրերում հետքերը բաւականին խառնած պակասի իրական տեղը:

Օգտագործելով առիթը՝ նշենք, որ մեր կարծիքով, այդ տեղը; ամենայն հաւանականութեամբ, մեզ հասած բնագրի ԼԶ գլխի (ըստ Ստ. Մալխասեանցի գլխակարգութեան) վերջից երրորդ եւ երկրորդ պարբերութիւնների միջեւ է: Առկայ ձեռագրերը այդ պարբերութիւններից առաջինում յայտնում են Հերակլ կայսեր կողմից 624-625 թթ. Հայաստանում, Ատրպատականում, Աղուանքում եւ Հիւսիսային Ասորիքում Ծափր Վարազի ընդհանուր հրամանատարութեամբ իրանական զօրքերի դէմ վարած յաջող գործողութիւններից յետոյ կայսրութեան տարածքը վերադառնալու մասին (պարբերութեան վերջին նախադասութիւնը՝ «Բայց զի յաւանալ էր զաւրն՝ խորհեցաւ բազում զաւառս ընդ մէջ արկանել, զի հանգիցէ զաւրն եւ կազմիցի եւ զնացեալ ի կողմանս Ասիացոց՝ անդ սփռեալ դադարեցին», վերաբերում է ոչ թէ նախորդ նախադասութեան մէջ վերջինը յիշատակուող Շահր Վարազին²², այլ դրանից առաջ յիշատակուած Հերակլին՝ «Իսկ Երակլոս առ զաւար եւ զկապուտ բանակի նոցա ... եւ երթեալ հասանէ ի կողմանս Կեսարացոց»²³, իսկ յաջորդ պարբերութիւնում կայսեր դէմ յանկարծակի ի յայտ է գալիս 627 թ. երկրորդ կէսին Սասանեան հիմնական զօրաբանակի գլխաւոր հրամանատար Ռոմվեհմանը²⁴: Ընդ որում, շարադրանքի ուշադիր քննութիւնից երեւում է («Յայնժամ առեալ Երակլի զզաւրս իւր՝ դարձաւ յերկիրն Հայոց ... երթեալ թափեցաւ ի Գոգո-

վիտ զաւառ. եւ Ռոմիկ Վահագնայ [=Ռոմվեհմանայ] եւ զարուս Պարսից կարծեցեալ զնոսա փախստական զնալ...»), որ այդ հրամանատարի ու այդ զօրաբանակի մասին գրողը քիչ վերեւ արդէն ասել է, եւ ընթերցողը գիտի, թէ ում մասին է խօսքը:

625-627 թթ. միջակայքի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ պահպանուել են այլ հայկական եւ բիւզանդական աղբիւրներում, մասնաւորապէս՝ Ժ դարի վերջի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից» երկում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած Անանուն Կաղանկատուացու «Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց եւ պէս պէս անցից տիեզերահեծ տազնապին» վերտառութիւնը կրող, 630-632 թթ. միջակայքում շարադրուած գրուածքում²⁵ եւ Թ դարի յոյն ժամանակագիր Թէոփանէս Խոստովանողի մօտ: Այդ սկզբնաղբիւրների բաւական մանրամասն տեղեկութիւններից գիտենք, որ հէնց 625 թ. վերջից մինչեւ 627 թ. սեպտեմբեր են տեղի ունեցել. ա) բիւզանդական Անդրէ զօրավարի 625 թ. դեսպանազնացութիւնը Հիւսիսկովկասեան խազարների մօտ եւ կայսեր հետ բանակցելու նպատակով վերջիններիս ոչ մեծ զօրաջոկատի հասնելը Բիւզանդիա (ճեղքելով Չողի ամրութիւնները, ապա Կուրի ափերով, Վրաց ու Եգիպոս աշխարհներով եւ Սեւ ծովով)²⁶; բ) խազարների մեծ զօրաբանակի 626 թ. ներխուժումն Աղուանք եւ Ատրպատական²⁷; գ) Տփղիսի անյաջող պաշարումը բիւզանդացիների ու խազարների կողմից 627 թ. առաջին կէսին²⁸ եւ հիւսիսկովկասցիների իշխանին յետ ուղարկելուց յետոյ, նրանից վերջրած 40 հազարանոց օգնական ուժերի հետ միասին կայսեր զօրքի՝ Պարսկաստանի կենտրոնական շրջաններ ներխուժելը Հայաստանով, Ատրպատականով ու Ասորեստանով 627 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին²⁹: Երկու հեղինակներն էլ Ռոմվեհմանին³⁰ առաջին անգամ յիշատակում են

այս աշխան ժամանակահատվածում՝ իբրև խորհրդակցի կողմից մի կերպ հաջողությամբ եւ Հիւսիսային Միջագետք ուղարկուած զօրքի հրամանատար (որն ի վերջոյ ջախջախիչ պարտութիւն կրեց եւ սպանուեց Նինուէի ճակատամարտում)³¹: Թէպէտ աւելի հաւանական է թուում Սեբիոսի պահպանած տեղեկատուութիւնը, ըստ որի՝ Ռոմ-վեհանի բանակը շարժուած էր Հերակլին գողգոթաց Հայաստանի գաւառներէն սկսած:

Այսպիսով, կարելի է ամփոփել, որ մի վաղ գրչագրում թերթերի կորստի եւ շփոթի արդիւնքում այլ տեղում յայտնուած ձեպետուխ-ձեպետխոյի (Ձեբուի³²) զօրքերի եւ հիւսիսի խաքանի մասին փոքրիկ հատուածի հետ միասին Սեբիոսի երկի պայմանական ԼԶ գլխի վերջին երեք պարբերութիւններին նախորդել են ինչ-որ տեղեկութիւններ թիւրքիւտների ընդարձակ տափաստանային խաքանութեան մէջ տեղի ունեցած ներքին ընդհարումների («Ապա ապստամբեալ գնացին ի ծառայութիւն մեծին ինքանայ...» եւ այլն), ինչպէս նաեւ, հաւանաբար՝ բիւզանդա-խազարական դաշնակցութեան հաստատման, 626-627 թթ. նրանց համատեղ ռազմական գործողութիւնների եւ Վիրքից դէպի Միջագետք շարժուած Հերակլ կայսեր դէմ խորհրդակցի կողմից Ռոմ-վեհանի գլխաւորութեամբ պարսկական զօրաբանակի ուղարկման մասին: Իհարկէ, այսպիսի ընդարձակ բովանդակութեամբ հատուածի վերականգնումից յետոյ աւելի հաւանական է ենթադրել, որ այդ հատուածը հեղինակային սկզբնօրինակում նաեւ կարող էր բաղկացած լինել մէկ եւ աւելի գլուխներից (սակայն ո՛չ այնքան աւելի, որպէսզի Ա գրչագրի ներկայացրած «ՀԲ» թուահամարը հնարաւոր լինի համարել «Բայց ասպետ ոչ կարաց նուաճել...» հատուածի՝ Սեբիոսի նշած գլխահամար): Բոլոր դէպքերում, այլեւս միանշանակ պարզ է, որ քանի դեռ քննարկուած պա-

կասի բնագիրը չի յայտնաբերուել, գոնէ այդ հատուածին յաջորդող գլխահամարների վերականգնումը կարող է լինել միայն պայմանական, այսինքն՝ առանց հեղինակային սկզբնօրինակին համընկնելու հաւանութեան³²:

Կատարուած վերլուծութիւնից յետոյ կրկնենք, որ Ա գրչագրի ունեցած վերջին ԼԲ գլխահամարին յաջորդող՝ կարմիր սկզբնատառերով եւ գրչական ձեւաւորման այլ միջոցներով առանձնացուած հատուածների վերականգնումը՝ իբրեւ երկի առաջին կէսի գլուխներին համարժէք բաժանումների, ենթակայ է քննական վերանայման: Այդ դէպքում, հակառակ Թադէոս Միհրդատեանի նախասիրութեան (հետագայում ընդունուած Ստեփանոս Մալխասեանցի եւ Գեւորգ Աբգարեանի կողմից), իբրեւ առանձին գլխաբաժանումներ վերականգնուելու անկասկած կը յաւակնեն եւս մի քանի՝ կարմիր սկզբնատառերով հատուածներ՝ Ստեփանոս Մալխասեանցի ԼԶ գլխի չորրորդ պարբերութեամբ («Եւ եղեւ յամի ԼԴ-երորդի խորհրդակցի արքայի՝ գրէ առ Երակղոս հրովարտակ՝ այսպէս») սկսուողից մինչեւ երկի աւարտական հինգ պարբերութիւնների կտորը («Ի նմին ամի ի բաց կացին Հայք ի ծառայութենէ Իսմայելացւոցն...» եւ այլն), որը յաջորդում է Իսմայելացիների մասին Սեբիոսի հերթական անէծքախառն խոհերի հատուածին (Գեւորգ Աբգարեանի կողմից այն անիրաւացիօրէն, իբրեւ երկի աւարտական յիշատակարան, իր տեղից հանուելու բնագրի վերջ է տարուել) եւ Ա գրչագրում նրանից առանձնացուած է ոչ թէ կարմիր սկզբնատառով, այլ լուսանցքում դրուած խաչանշանով³³:

Աւարտելով Ստեփանոս Մալխասեանցի պատրաստած բնագրի քննարկումը՝ նշենք, որ նրանից չորս տասնամեակ անց իրականացուած Գեւորգ Աբգարեանի հրատարակութիւնը, փաստօրէն, էական

նպաստ չի բերել Սեբիոսի երկի բնագրագիտական աւելի խոր ընկալմանը: Թէպէտ աշխատասիրողը մեծացրել է օգտագործուած ձեւագրերի, պատառիկային ու հատուածական կտորների եւ բազմաբնոյթ ծանօթագրութիւնների քանակը, սակայն, կրկնելով իր նախորդի գլխաւոր բնագրագիտական թերութիւնները, թոյլ է տուել նաեւ իր ժամանակի համար ընդհանրապէս անհասկանալի եւ ընթերցողին միայն շփոթութեան մէջ գցող սխալներ: Մասնաւորապէս չեն կարող ընդունելի համարուել. ա) Ա եւ Է գրչագրերում պահպանուած «Ե» եւ «Է» գլխահամարներն անտեսելը, ինչպէս նաեւ վաղմիջնադարեան հեղինակի աւանդած բովանդակութեան համարժէք գնահատման փոխարէն սեփական նախասիրութիւնների հիման վրայ «Մննդաբանութիւն ազգի» Մամիկոնէից» եւ «Թագաւորք Հայոց, Պարսից եւ Յունաց» գլուխներ առանձնացնելով՝ երկի առաջին կէսի միւս գլխահամարները (ձեւագրերում պահպանուած մինչեւ ԼԲ) անթոյլատրելիօրէն ի դերեւ հանելը³⁴; բ) Ա գրչագրի (այդպէս՝ նաեւ ՄՄ թիւ 1343 պատառիկի) պահպանած կարմրացուած գլխատառերի մի մասի մասին գոնէ տողատակում չնշելը; գ) երկի նախավերջին պարբերութիւններից մէկը իբրեւ Սեբիոսի աւարտակաճ յիշատակագրութիւն գնահատելուց յետոյ իր՝ ձեւագրերով աւանդուած տեղից թեթեւօրէն հանելն ու բնագրի աւարտ տանելը: Ըստ այդմ, Սեբիոսի տեղեկութիւններն օգտագործող մասնագէտը ստիպուած է այլ դէպքերում աւելորդ ուշադրութիւն դրսեւորել հրատարակութիւնների տողատակերում նշուած կամ վրիպած ձեւագրական նիւթի նկատմամբ³⁵: Քննարկենք նշուած երեք սխալները:

Նախ. Ա գրչագրի լուսանցքներում պահպանուած գլխահամարներին անուշադիր վերաբերուելը փաստօրէն շարունակուած է նախորդ հրատարակիչների բնագրագիտօրէն անթոյլատրելի վերաբեր-

մունքը մեզ հասած հնագոյն ամբողջական գրչագրի պահպանած կոնկրետ գլխագրերի, իսկ հատուածներից շատերի դէպքում՝ նրանց բացակայութեան փաստի նկատմամբ (ինչպէս նշեցինք, Թ. Միհրդատեանցը եւ Ստ. Մալխասեանցը փաստօրէն զբաղուել են պատմավէպին բնորոշ գլխագրեր յօրինելով): Իրականում, եթէ միջնադարեան հեղինակի (տուեալ դէպքում՝ Սեբիոսի) ինքնուրոյն ձեւագրերի աւանդած գլխագրերը համառօտ են կամ իրենց բացակայութեամբ չեն համապատասխանում մերօրեայ աշխատասիրողի սպասելիքներին, առանց յատուկ ապացոյցների՝ չի կարելի դա հէնց այնպէս հանել շարադրող պատմիչի մտայնացումների՝ անպայման ընկալման (վերականգնման) ենթակայ շրջանակից (ճիշտ նոյնպէս, ինչպէս որ սկզբնօրինակի վերականգնմանը խնամքով վերաբերուող աշխատասիրողը կամայականօրէն չի փոխի գրչագրերի աւանդած հազուադէպ բառերը կամ իւրօրինակ քերականական ձեւերը):

Մի տեղում Գեւորգ Աբգարեանը նաեւ սխալմամբ հաշուել է, իբրեւ թէ Ա գրչագրում Սեբիոսի՝ նրա պատկերացրած սկզբնամասից (գլուխ Ե. իր մօտ՝ է) մինչեւ իր կարծիքով առաջին պահպանուած գլխահամարը (ԺԱ. իր մօտ՝ գլուխ ԺԳ) կարմրացուած գլխատառերով սկսուող հատուածների թիւը 10 է, եւ դրա հիման վրայ ենթադրել, թէ դրանք եղել են սկզբնօրինակի Ա-Ժ գլուխները (բարեբախտաբար, հրատարակուած բնագրում նման վերականգնում չկատարելով)³⁶: Իրականում, սակայն, նմանատիպ հատուածների թիւը 13 է (ըստ «Մատենագիրք Հայոց»-ի համարակալուած նախադասութիւնների՝ է.3, է.7, Ը.7, Ը.15, Ը.25, Ը.27, Թ.3, Ժ.01, Ժ.7, ԺԱ.7, ԺԱ.33, ԺԱ.36, ԺԲ.5)³⁷: Աւելացնենք, որ այդ կարմիր գլխատառերով սկսուող հատուածներից ոչ բոլորը կարող են յաւակնել յանգելու է դարի պատմիչի մտայնացած համարակա-

լուած գլուխներին (որոնց գլխահամարները մեզ հասած Ա եւ Հ ինքնուրոյն գրչագրերում այս կամ այն պատճառով կորսուել են). թէպէտ նոյն տեղում աշխատասիրողը պնդում է, իբրեւ թէ կանոնաւոր համարակալուած ԺԱ-ի՛ն հատուածներում «չի հանդիպում ոչ մի անհամապատասխանութիւն հատուածների եւ թուանշանների միջեւ», սակայն իրականում այդպիսի չհամարակալուած, բայց կարմիր սկզբնատառերով հատուածներ կան 4 հաւտ (ըստ «Մատենագիրք Հայոց»-ի համարակալուած նախադասութիւնների՝ ԻԷ.13, ԻԸ.38, ԼԱ.19, ԼԲ.21)³⁸: Այսպիսով հասկանալի է, որ միջնադարեան հեղինակի աւանդած բովանդակութեան համարժէք գնահատման դէպքում աշխատասիրողը չպէտք է թոյլ տար իրեն սեփական նախասիրութիւնների հիման վրայ երկի այս՝ իրօք բաւականին կանոնաւոր գլխահամարներ պահպանած (այդ թւում նաեւ Ե եւ Է³⁹) առաջին կէսում աւելացնելու հերթականութիւնը խախտող երկու գլուխներ:

Երկրորդ. կարմրացուած գլխատառերի մասին վերը նշուած ոչ լրիւ ճիշտ կարծիքն արտայայտելով՝ Գեղորգ Աբգարեանը գոնէ պէտք է տողատակում նշէր դրանց ոչ թէ մի մասը, այլ բոլորը (Ստեփանոս Մալխասեանցն ընդհանրապէս չի նշել դրանք բնագրի տողատակում)⁴⁰՝ օգնելով ընթերցողին ինքնուրոյն փորձելու վերականգնել է դարի սկզբնօրինակը: Փոխարէնը հետաքրքիր է, որ Թադէոս Միհրդատեանցը կէսից աւելի դէպքերում կարմիր սկզբնատառով սկսուող պարբերութիւններից առաջ արդարացիօրէն տող է բաց թողել: Ընդամէնը մէկ դէպքում, «Վասն Հայոց կաթաղիկոսին⁴⁰ Ներսիսի» գլխի (ԽԷ՝ ըստ Ստ. Մալխասեանցի գլխակարգութեան) երկրորդ կէսում, տող է բաց թողնուած այնպիսի պարբերութիւնից առաջ, ուր Ա-ն կարմիր գլխատառ չունի («Եւ սաստիկ ստիպով փութացուցանէին զարքայ ի Կոստանդնուպալիս...» եւ այլն),

ընդ որում, երկու կարճ պարբերութիւն անց, ուր Ա-ում կարմիր գլխատառ կայ («Իսկ Թէոդորոս Ռշտունեաց տէր դարանակալ եղեւ յԱղթամար կղզի...» եւ այլն), Թ. Միհրդատեանցի մօտ տող բաց չի թողնուած: Եթէ այս փաստը պատահականութիւն չհամարենք, ապա կարող ենք ենթադրել, որ կարմիր գլխատառերով կամ մէկ այլ ձեւով ուրոյն հատուածաբաժանում է ունեցել նաեւ ներկայումս կորած Հ գրչագիրը (այդ դէպքում էլ աւելի ուշադիր պէտք է լինենք Թ. Միհրդատեանցի թէկուզ եւ չծանօթագրուած ընթերցումների նկատմամբ):

Եւ երրորդ. իր երկի աւարտական հատուածում, Զուարթնոցի կառուցումն աւարտին հասցնելու Ներսէս կաթողիկոսի ջանքերի մասին նշումից յետոյ Սեբիոսը շարադրում է արաբների մասին իր խոհերի (իրականում՝ հինկտակարանեան օրինակներով համեմուտած փնովման) մի ծաւալուն հատուած, որը, տարաբախտաբար, Գեղորգ Աբգարեանի կողմից ընկալուել է իբրեւ երկի հեղինակային յիշատակարան եւ հանուել ու տարուել բնագրի վերջ⁴¹: Սակայն, մի կողմ դնելով բանասէրի անյաջող թարգմանութիւնը, պատմիչի խօսքի սկիզբը պէտք է հասկանալ այսպէս. «Արդ՝ թէպէտ եւ [=չնայած] վայրապար [=պարզ ու հասարակ] զրուցեալ տողեցից [=պատմելու (զրուցեալ տողելու) էի] զբանս ի կարգի պատմութեանս [=իմ պատմութեան հետ-թակաճութեամբ⁴²] ըստ անհանճար խորհրդոյ մտացս իմոյ⁴³, եւ ոչ ըստ արժանաւոր շնորհի գիտութեան. այլ սակայն անդր հայեցեալ ի կարգս ուսումնասիրացն՝ եւ [=նաեւ] հաստատեցից [=կը հաստատեմ] մարգարէական բարբառովն...»: Եթէ սրան աւելացնենք այն, որ Ա գրչագրում հատուածից առաջ մեծ խաչանշան է դրուած (իսկ Թ. Միհրդատեանի հրատարակութիւնում՝ տող է բաց թողած), որը, ինչպէս բնագրի նախորդ մասերում կարմիր գլխատառերն էին, հատուածաբաժանում (գլխաբա-

ժանում) է ցոյց տալիս (նոյն հաւանականութեամբ՝ հէնց հեղինակային), ապա պարզ կը դառնայ, որ «Իսմայելի որդիների» մասին «խոհերը» հեղինակի սիւժետային մտայղացման իմաստով վերաբերում է ոչ թէ ամբողջ երկին (իբրեւ աւարտական յիշատակարան), այլ նախ՝ այն յաջորդող, մէկ պարբերութիւն անց գրուած նախադասութեանը (պարզապէս՝ նրա համար նախաբան լինելով), ուր պատմում է, իրօք, անէծքի արժանի արաբական վայրենագործութիւնների մասին (1775 պատանդների կոտորածը), իսկ յետոյ՝ մի քանի պարբերութիւն անց այն ընդարձակ հատուածին (բազմացած ամիրապետերի երկպառակչական կոիւնների ու դրանց հանգուցալուծման մասին), որով աւարտուում է Սեբիոսի բնագիրը:

Վերջում աւելացնենք, որ արդէն որեւէ հիմքից զրկուած է իբրեւ թէ Ասողիկից օգտուած «Անանունի» հիմնաւորապէս մերժուած վարկածը արհեստական ապացոյցներով վերակենդանացնելը (բարեբախտաբար, բնագիրը դեռ չի նետուել Գեղորգ Աբգարեանի կողմից եւ տպագրուել է նոյն ձեւով): Այն օրինակները, որ բերել է աշխատասիրողը ցոյց տալու համար պատմիչի սկզբնական հատուածի «Երկակի կանոնի» եւ հետագայի իբրեւ թէ բուն երկի տեղեկութիւնների միջեւ եղած հակասութիւնները, երբեմն զարմանք են առաջացնում⁴⁴: Նկատի ունենք նախ եւ առաջ խորով Ապրուէզի մահից յետոյ Սասանեան գահին մի քանի տարում իրար փոխարինած նրա սերունդների սեբիոսեան թուարկման մէջ հակասութիւն տեսնելը: Բաւական է մի փոքր ուշադիր դիտարկել այլ հայկական կամ օտարալեզու աղբիւրներում այդ ժամանակաշրջանի մասին եղած հաւաստի վկայութիւնների սակաւութիւնն ու հակասականութիւնը, եւ պարզ կը դառնայ, որ միայն ժամանակակից գրողը կարող էր յայտնել այն (ըստ Գ. Աբգա-

րեանի՝ իբրեւ թէ հակասական) տուեալները, որ գտնուած ենք «Երկակի կանոնում»:

Միւս կողմից, ուշադիր ընթերցողն առանց մեծ ջանքի կը գտնի բազմաթիւ եզակի կապեր երկի սկզբի եւ հետագայ կտորների միջեւ: Մէկ օրինակ. «Երկակի կանոնի» նախավերջին պարբերութիւնն աւարտուում է՝ «Յագկերտ՝ Ի, Կոստանդիս Ս Կոստանդինի» ԺԱ. արքայն Իսմայելի՝ [Ժ]Թ», բառերով (վերջին թուականի մէջ «Ժ»-ի բացակայութեան մասին յատուկ կը խօսենք ստորեւ): Արդ՝ Մահմեդի մահուանից յետոյ, Աբու Բաքր ամիրապետի իշխանութեան գալու ժամանակից՝ 632 թուականից, տարիների հաշուարկը (632+19=651 թ.), ինչպէս ցոյց ենք տուել մեր վերջին աշխատանքում, մի իւրօրինակ տոմարական համակարգ է, որը բնորոշ է միմիայն Սեբիոսին (նմանատիպ համակարգ է արձանագրուած նաեւ Ղեւոնդի մօտ եւ Մովսէս Դասխուրանցու կողմից օգտագործուած Թ դարի առաջին կէսում, նիկողայոս Աղոնցի ճշգրիտ հաշուարկներով՝ 842-847 թթ. միջեւ ստեղծուած⁴⁵ մի ժամանակագրական երկում, սակայն դրանցում ինչ-որ սխալի արդիւնքում Աբու Բաքրի առաջին տարի է համարուում Հայոց ՀԵ, այսինքն՝ 626/627 թուականը)⁴⁶: ԺԱ դարի սկզբին շարադրուած Ստեփանոս Ասողիկի «Տիեզերական պատմութեան» մէջ այն գոյութիւն չունի⁴⁷, հետեւաբար ոչ մի խօսք չի կարող լինել իբրեւ թէ նրանից օգտուած Անանուն հեղինակի մասին, այն էլ ԺԲ դարի:

***

Փորձենք այժմ անդրադառնալ Սեբիոսի երկի աւարտման ժամանակի ճշտմանը: Վերջին թուագրումը, որ տալիս է պատմիչը, դա Թէոդորոս Ռշտունու մահուանից յետոյ Տայքից Դուրինի կաթողիկոսարան վերադարձած Ներսէսի հալածական կեանքի վեցերորդ տարուայ նշումն է («Եւ ապա յետ վեցերորդի [Ա Զ-երորդի] ա-

մի հալածանացն դարձաւ անդրէն ի տեղի լի տեղիս իւր եւ հաստատեցաւ յաթոռ կաթողիկոսութեան», որը թուագրուած է 657/658 թուականով⁴⁸: Այդ պարբերութիւնից առաջ Սեբիոսը միայն յայտնում է «եւ ունէր [հասկանալ՝ «ստացաւ», «ձեռք բերեց»] (Թէոդորոսի մահից յետոյ) - Ա. Յ.] զիշխանութիւն Հայոց աշխարհիս Համազասպ Մամիկոնէից տէրն, որդի Դաւթի, այր առաքինի յամենայն դէմս», որը վերաբերում է Ռշտունեաց իշխանի վախճանի տարուայ, այսինքն՝ 656 թ. վերջերին: Սակայն կաթողիկոսի վերադարձի ժամանակի մասին ասուածի ոճը՝ «ամիցէս մեռաւ Ռշտունեաց տէրն, դադարեաց ասպատակ Տաճկին, եւ ապա յետ վեցերորդի ամի հալածանացն...», ստիպում է մտածել, որ պատմիչն արդէն իր նախորդ տարուայ նկարագրութիւնից (ձմռան վերջին բիւզանդացիների ակտիւացումից մինչեւ Թէոդորոսի մահն ու Համազասպի իշխանութիւնը) անցում է կատարել առնուազն յաջորդ տարուան, այսինքն՝ 657 թուականին⁴⁹:

Այդ հարցում ուսումնասիրողի առջեւ հակառակ խնդիր է կանգնում. ներսէս Շինողի՝ Կոստանդ կայսեր հետ Պոլիս եւ այնտեղից Տայք մեկնելու ժամանակից (այսինքն՝ 653 թ. սկզբից) հաշուած մինչեւ 657 թուականը իրականում զգալիորէն պակաս է (մէկ տարի եւ աւելի), քան բնագրի նշած 6 տարին: Ուստի դեռ անհրաժեշտ է ընտրութիւն կատարել, թէ ի՞նչ է մեր առջեւ՝ մի վաղ գրչական վրիպակ (օրինակ՝ «հինգերորդի ամի» փոխանակ «վեցերորդի ամի»), թէ՞ պատմողական ոճի արդիւնքում (այսինքն՝ երբ բացարձակ ճշգրտութիւն չի պահանջուում) Սեբիոսի թոյլ տուած ինչ-որ կարգի թուաբանական սխալ (նիկողայոս Ադոնցը եւ էդուարդ Դանիելեանը մէկ այլ հնարաւոր լուծում են առաջարկել, ըստ որի՝ պատմիչի նշած 6 տարին անհրաժեշտ է հաշուել ոչ թէ 653-ից, այլ այն՝ աւելի վաղ ժամկէտից,

երբ ենթադրաբար Թէոդորոս Ռշտունու հետ տարածայնութիւնների պատճառով ներսէսը հեռացել էր Տայք⁵⁰. Սեբիոսից յայտնի է, որ նա 652 թ. Կարին հասած կայսեր մօտ եկաւ «ի Տայոց»): Թերեւս, դժուար է միայն մտածել (թէպէտ տեսականօրէն դա բացառուած չէ), որ իր երկի այս աւարտական կտորներում չափազանց կանոնաւոր շարադրանք մատուցող պատմիչը ինչ-որ պատճառով որոշել է ոչինչ չյայտնել արանքում բաց թողած տարիներից մէկի մասին:

Տեղին նշենք, որ Թէոփանէս Խոստովանողի մօտ այս ժամանակահատուածին վերաբերող թուագրումները իրական ժամանակագրութիւնից յետ են մնում 1-2 տարի: Այսպէս, Կոստանդ Բ-ի 14-րդ (654-655 թթ.) եւ աշխարհաստեղծման 6147 (655) թուականի տակ բիւզանդացի ժամանակագիրը դնում է իրականում 656 թ. յունիսին տեղի ունեցած Օսման խալիֆայի սպանութիւնը («Այդ տարին էթրիբացիք սպանեցին արաբների առաջնորդ Օթմանին... Այդ առթիւ արաբների մէջ յուզումներ առաջացան. անապատում ապրողները Ալիին... էին ուզում... իսկ Ասորիքում եւ Եգիպտոսում ապրողները՝ Մուսալիան: Յաղթեց Մուաւիան եւ իշխեց 24 տարի»)⁵¹: 656 թ. տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6148, Կոստասի՝ 15-րդ, Մուսալիանի՝ 1-ին տարի) նա նկարագրում է Ալի ամիրապետի բանակի առաջին մեծ պարտութիւնը Բարբալիսոսի մօտ, որն իրականում տեղի է ունեցել 657-ին: 657-ի տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6149, Կոստասի՝ 16-րդ տարի) յիշատակում է կայսեր արշաւանքը բալկանեան սլաւոնների դէմ, որն իրականում վերաբերում է 658 թուականին: 658-ի տակ է դրուում (աշխարհաստեղծման՝ 6150, Կոստասի՝ 17-րդ տարի) արաբ-բիւզանդական զինադադարի պայմանագրի կնքումը («Այդ տարի Մուսալիանի առաջարկութեամբ Հոռոմայեցիների եւ արաբների միջեւ հաշտութիւն կնքուեց: Պատճառը

արաբների մէջ բռնկուած ապստամբութիւնն էր... արաբները Հոռոմայեցիներին վճարելու էին օրական հազար դահեկան, մէկ ձի եւ մէկ ստրուկ»), որը այլ աղբիւրների տեղեկութիւնների հիման վրայ աւելի ճիշտ է վերագրել 659 թուականին⁵²: Եւ վերջապէս, 659-ի տակ (աշխարհաստեղծման՝ 6151, Կոստասի՝ 18-րդ, Մուսալիանի՝ 4-րդ տարի) նշում է Ալի ամիրապետի մահուան մասին («Երբ արաբները Սապֆիում էին գտնուում, սպանուեց Պարսկաստանի [՝] Ալի: Այդպիսով Մուսալիան դարձաւ միառեւմտ թագաւոր, հաստատուեց Դամասկոսում, որտեղ եւ կենտրոնացրեց զրամական գանձերը»), որն իրականում տեղի է ունեցել 661 թ.⁵³:

Տայքից ներսէս կաթողիկոսի վերադարձի նշումից յետոյ Սեբիոսը շարադրում է «Իսմայելի որդիների» մասին հինկտակարանեան օրինակներով համեմուած իր «խոհերի» ծաւալուն հատուածը (որը Գեորգ Աբգարեանը անիրաւացիօրէն հանել է իր տեղից ու տարել բնագրի վերջ), որից յետոյ յայտնում. «Ի միմ ամի ի բաց կացին Հայք ի ծառայութեանէ Իսմայելացուցն եւ հնազանդեցան անդրէն ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց: Եւ արար արքայ Կոստանդին զՄամիկոնէից տէր զՀամազասպ կիւրապաղատ լի կորապաղատ], եւ ետ նմա՝ գահոյս արծաթիս եւ զիշխանութիւն աշխարհին Հայոց եւ պատիւս այլոց իշխանացն եւ գանձս գաւրացն»⁵⁴: Ըստ պատմիչի հաղորդած միւս մանրամասների՝ հայերի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխութեանն ի պատասխան՝ արաբները սպանում են պատանդ տարուածների մեծ մասին՝ 1775 մարդու, խալիփայութեան ենթակայութիւնը մերժելուն չեն կարողանում համաձայնել Մուշեղ Մամիկոնեանը (որի 4 որդիները պատանդ էին Ասորիքում) եւ ուրիշ իշխաններ՝ անուկով չնշուած, որոնք ձերբակալուում են (ըստ երեւոյթին՝ հէնց Համազասպ Հայոց իշխանի կողմից) ու թողնում կայ-

սեր հայեցողութեանը (վերջինս միւսներին ազատ է արձակում, սակայն Մուշեղին պահանջում է իր մօտ ուղարկել), իսկ արաբական նոր սպառնալիքների պատճառով «հապճեպ երթեկեկով» Յունաց թագաւորին հնազանդուելը տեղի է ունենում «հանդերձ միաբանութեամբ իշխանացն եւ զաւրացն Ադուանից եւ իշխանացն լի իշխանս] աշխարհին Սիւնեաց՝ հանդերձ աշխարհաւն իւրեանց...»⁵⁵:

Դրանից յետոյ Սեբիոսը շարադրում է իր երկի վերջին հատուածը՝ արաբական զօրքերի միջեւ սկսուած երկպառակչական պատերազմների մասին, առանց որեւէ նոր թուագրում նշելու («Արդ՝ առաքեաց Աստուած խոռովութիւն ի մէջ բանակացն որդուցն Իսմայելի...» եւ այլն)⁵⁶, եւ մենք պէտք է մտածենք, որ խօսքը միեւնոյն ժամանակի՝ 656-657 թթ. մասին է: Ազդեցութեամբ այդ հատուածը խաչանշանով առանձնացուած է նախորդող բնագրից, ինչը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ հեղինակի մտայղացման մէջ դա, հաւանաբար, հէնց առանձին հատուած է եղել: Շեշտենք նաեւ, որ հաշուի առնելով երկի աւարտման հանգամանքը՝ պատմիչի շարադրած փաստերը (յաճախ եզակի՝ մեզ հասած տարաբնու վկայութիւնների շրջանակում) չեն կարող զնահատուել այլ կերպ, քան Արաբական խալիփայութեան իրադարձութիւնների՝ հարեւան երկրում (Հայաստանում) թողած անմիջական տպաւորութիւնների տակ ստեղծուած ամենահաւաստի պատկերը՝ առանց հետագայ պատկերացումների ոգով «վերամշակման»: Մնացեալ աղբիւրները կարող են օգնել միայն հայ հեղինակի վկայութիւնների ժամանակագրութիւնը ճշգրտելու խնդրում:

Ըստ Սեբիոսի՝ արաբական զօրքերը սկզբում իրար դէմ են դուրս գալիս չորս մասի բաժանուած. «մասն մի՝ այն, որ ի Հնդկաց կողմանէն, մասն մի՝ այն, որ ունին զԱսորեստանն եւ զկողմանս հիւսիսոյ,

մասն մի՛ այն, որ յԵգիպտոս եւ ի կողմանս Թէտալացոց, մասն մի՛ ի կողմանս Տաճկաց եւ յԱսկարոն [Ե յԱսկարան] կոչեցեալ տեղոջ. եւ սկսան կռուել ընդ իրեարս...»⁵⁷: Դրանցից վերջին երկուսը մի պահ դաշնակցում են («այն, որ յԵգիպտոս եւ որ ի կողմանս Տաճկաց»), սպանում իրենց «թագաւորին» եւ ուրիշին հռչակում («եւ այլ թագաւոր նստուցին»): Այստեղ պատմիչի մօտ ի յայտ է գալիս Մուսուսի մասին. «Իսկ այն իշխանն, որ ի կողմանս Ասորեստանի էր՝ Մաւիաս անուն, իշխանն ողորմ, որ էր երկրորդ թագաւորին իւրեանց, իբրեւ ետես զեղեալսն, միաբանեալ զգաւրս իւր՝ զնաց եւ նա յանապատն եւ սպան զայն եւս արքայ, զոր նոքայն նստուցեալ էին: Եւ ետ մարտ ընդ գաւրացն, որ ի Տաճկաց կողմանէ, եւ եհար զնոսա կոտորմամբ մեծաւ եւ դարձաւ անդրէն յաղթութեամբ յԱսորեստան» (ընդ որում՝ ճիշտ կը լինի ուշադիր լինել այն հանգամանքի նկատմամբ, որ Սեբիոսն օգտագործում է «իշխան», «երկրորդ թագաւորին իւրեանց» եզրերը՝ դեռեւս ոչինչ չասելով նրա այլ յաւանդութիւնների մասին): Շարունակութեան մէջ պատմիչը պարզաբանում է տալիս վերը նշուած դաշինքի երկրորդ մասում՝ Եգիպտոսում կատարուած դէպքերի վերաբերեալ. «Իսկ այն գաւրն, որ յԵգիպտոս, միաբանեալ ընդ թագաւորին Յունաց՝ եւ [Նաբե] արար հաշտութիւն եւ միադրեցաւ. եւ բազմութիւն գաւրաց՝ իբրեւ հնգետասան հազարաց, հաւատացին ի Քրիստոս եւ մկրտեցան»: Դրանից յետոյ, կարծեք, աւարտելով պատերազմի մի փուլի նկարագրութիւնը՝ Սեբիոսը գրում է ռազմական գործողութիւնների էլ աւելի թեթեւման մասին («եւ սաստկացաւ արիւն կոտորածին անհուն բազմութեանց ի մէջ բանակացն իսմայելի, եւ գործ պատերազմին տազնապէր զնոսա՝ զմիմեանս սատակելով: Եւ ոչ կարէին դադարել փոքր մի ի սրոյն եւ ի գերութենէն եւ ի սաստիկ պատերազմացն, որ ի ծովու եւ ի ցամաքի»):

Ահա այստեղ նորից ի յայտ է գալիս Մուսուսի մասին, սակայն արդէն թագաւոր հռչակուելու եւ խաղաղութիւն հաստատելու համար («մինչեւ գաւրացաւ Մուսուս եւ յաղթեաց ամենեցուն: Եւ հնազանդեցուցեալ ընդ ինքեամբ՝ եւ [=նաբե] թագաւոր է ի վերայ կալուածոյ [Ե կալուածոց] որդւոցն իսմայելի եւ առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին»), որի յիշատակութեամբ էլ աւարտում է Սեբիոսի շարադրանքը:

Դէպքերին ժամանակակից եւ առնուազն ակնշարտը հայ պատմիչի այս վերջին վկայութիւնների համադրումը այլ աղբիւրներից յայտնի եւ ժամանակագրական հաստատումներ ունեցող տեղեկութիւնների հետ թոյլ է տալիս նկատել երկու կարեւոր հանգամանք: Նախ՝ որ հեղինակի պատկերացմամբ՝ Մուսուսի ամիրապետութեան մրցավազքի մէջ մտել է ոչ միանգամից (ինչպէս որ ներկայանում է, օրինակ, Թէոփանէս Խոստովանողի մօտ), այլ ինչ-ինչ իրադարձութիւններից յետոյ, եւ պէտք է ենթադրել, որ, ամենայն հաւանականութեամբ, նախորդ Օսման ամիրապետի օրինական ժառանգորդ ու վերջին «ուղղահաւատ» խալիփայ Ալիին նա սկզբում հաւատարիմ է եղել («...էր երկրորդ թագաւորին իւրեանց»)⁵⁸: Եւ երկրորդ՝ Սեբիոսը չգիտի իր վերջին նախադասութեան հերոսի գլխաւոր հակառակորդին՝ Ալի ամիրապետին, 661 թ. վերջնականապէս պարտութեան մատնելու եւ սպանելու մասին (փոխարէնը՝ «հնազանդեցուցեալ ընդ ինքեամբ»), սակայն չնայած դրան գրում է Մուսուսի անվերապահ յաղթանակի («յաղթեաց ամենեցուն»), ապա աւարական բոլոր տիրոջներում («ի վերայ կալուածոյ որդւոցն իսմայելի») «թագաւորելու» եւ բոլորի հետ խաղաղութիւն հաստատելու մասին («առնէ խաղաղութիւն ընդ ամենեսին»): Ակնյայտ է, որ այդպէս հնարաւոր էր գրել միայն այնպիսի մի պահի, երբ նախկին փոխարքայի իրականում ոչ վերջնական յաղթանակը, այնուհաստատում էր գոնէ ինչ-որ աստիճանով:

մենայնիւ, կարող էր գոնէ ինչ-որ չափով բաւարար լինել Հայաստանում ստեղծագործող պատմիչի համար արձանագրելու արարների երկպառակչական պատերազմների (թէպէտ իրականում՝ ծաւալուն ռազմական գործողութիւնների) աւարտը, Մուսուսի տիրակալութիւնը եւ «ընդ ամենեսին» խաղաղութեան հաստատումը: Եթէ յիշենք, որ Թէոփանէս Խոստովանողի հաղորդումների համաձայն՝ Բարբալիսոսի մօտ Մուսուսից Ալիի կրած առաջին մեծ պարտութիւնից (657 թ.) 2 տարի անց եւ նրա սպանուելու նախորդ տարում «Մուսուսի առաջարկութեամբ հռոմայեցիների եւ արաբների միջեւ հաշտութիւն կնքուեց», ապա դժուար է նկատել, որ հէնց այդ պայմանագրի կնքման անմիջականօրէն յաջորդած ժամանակը, այսինքն՝ 659 թ. թուականն է այն յարմար պահը, երբ Բիւզանդիային վերստին հնազանդութիւն յայտնած ու խաղաղ շինարարութեամբ նախորդ տարիների ծանր վերքերն ամոքելուն լծուած Հայաստանում կարող էր առաջնաւ Մուսուսի տիրակալութեան եւ խաղաղութեան վերջնական հաստատման տպաւորութիւնը⁵⁹:

Այսպիսով, Սեբիոսի երկի մեզ հասած վերջին տողերը վերաբերում են 658-659 թթ. իրադարձութիւններին: Այդ վերջին տուեալների ենթադրած պահի եւ պատմիչի՝ մէկ էլ առաջ նշած վերջին թուագրման (Ներսէս կաթողիկոսի «Հալածանքների» վեցերորդ եւ Բիւզանդիային հնազանդութիւն յայտնելու «առաջին» տարին՝ 657 կամ 658 թ.) միջեւ ընկած մէկ տարուց քիչ աւելի ժամանակը, ըստ էութեան, այնքան մեծ է, որպէսզի երկու ժամկէտների միջեւ թուագրման այլ նշման բացակայութիւնը մեծ կասկած առաջացնի: Սակայն մեզ համար կարեւոր է այն, որ այդպիսի նշման բացակայութիւնը լրիւ անհակասական ու ամբողջութեամբ հասկանալի կը դառնայ հէնց այն դէպքում, եթէ համարենք, որ վերջին թուագրումից («Ի միմ ամի ի բաց

կացին Հայք...») շուրջ մէկ տարի անց է կատարուել ոչ միայն երկի վերջին նախադասութեան մէջ նշուած իրադարձութիւնը, այլ նաեւ այդ նոյն վերջին նախադասութեան գրառումը: Այս դէպքում է միայն, որ իր երկի շարադրանքը շատ վաղուց սկսած⁶⁰ եւ (ի բարբալստութիւն մեր ժամանակների աղբիւրագէտի) նրա շարունակմանը պարբերաբար վերադարձած Սեբիոս պատմիչը եթէ ցանկանար նոր թուագրում նշել, ապա դա լինելու էր իր ապրած ընթացիկ տարուայ նշումը, այսինքն՝ պարզապէս մի աւարտական յիշատակագրութիւն, որպիսին չունենք ո՛չ երկի վերջում, ո՛չ էլ միջնամասի որեւէ հատուածում:

Քննարկուած հանգամանքները բաւարար հիմք են թուում ամփոփելու, որ Սեբիոսն իր երկի վերջին մասերը շարադրել է ոչ թէ 661 թ., ինչպէս աւանդաբար ընդունուած էր գրականութեան մէջ⁶¹, այլ ամենայն հաւանականութեամբ՝ 659 թ. առաջին կէսին (659 թ. կնքուած Բիւզանդա-արաբական հաշտութեան պայմանագրին անմիջապէս յաջորդած ժամանակահատուածում), իսկ շարադրանքի դադարումը հեղինակի կողմից, ամենայն հաւանականութեամբ, ծրագրուած էր եղել: Հէնց այդ պատճառով է, որ մեզ հասած բնագիրը ծանօթ է աւելի ուշ իրադարձութիւններին, մասնաւորապէս՝ 660 թ. գարնան սկզբին տեղի ունեցած Զուարթնոցի տաճարի օժման արարողութեանը եւ Ալի ամիրապետի նկատմամբ Մուսուսի 661 թ. վերջնական յաղթանակին⁶²:

* * *

Սակայն արդեօ՞ք երկի շարադրման մտայնացումը եւ սկիզբը եւս վերաբերում են 650-ական թթ. վերջերին, թէ՞ հիմքեր կան խօսելու Սեբիոսի աշխատանքը մի քանի փուլերով կատարուած լինելու մասին: Որքան մեզ յայտնի է, վերջին տարբերակը լուրջ քննութեան առարկայ չի

դարձուել աղբիւրագէտներէ կողմից, թէ-
պէտ ժԹ դարի կէսերին չ. Յովսէփ Գաթր-
ճեանը, իսկ Հետագայում չ. Ներսէս Ակի-
նեանը, որոշ չափով ընկալել են, որ պատ-
միչի նախնական մտայղացումը վերաբե-
րում է աւելի վաղ ժամանակի: Նրանցից
առաջինը Վիեննայում լոյս տեսնող «Եւ-
րոպա» շաբաթաթերթում 1852 թ. հրատա-
րակուած իր յօդուածում ամփոփում էր.
«Սեբէոսն ալ կ'երեւայ, թէ բուն աս դէպ-
քէս [Հերակլ կայսեր կողմից խաչափայտը
վերադարձնելը - Ա. Յ.] շարժեալ ըլլայ
գրելու իր պատմութիւնը եւ պատմութիւն
ի Հերակլ անուանելու, բայց միանգամ
սկսելէն ետեւ, ինչպէս բնականաբար կը
պատահի, յառաջ ու վերջն ալ շատ յարա-
կից բաներ շարեր է»⁶³: Իսկ, ըստ Չ. Ներ-
սէս Ակինեանի ամփոփման, «Սեբէոսի
նախնական ծրագրին համաձայն՝ պատ-
մութիւնը պիտի ընդգրկէր Խոսրով Ապ-
րուէզի թագաւորութեան... եւ անոր յա-
ջորդող իբր քսանամեայ շրջանը, այսինքն
թէ ինչպէս Սասանեան պետութիւնը... տե-
սաւ իր օրհասը (652): Այս թուականը եր-
կիցս կը շեշտուի Սեբէոսի պատմութեան
մէջ...: Կը կարծեմ, թէ Սեբէոս միանգամ
Արաբացոց արշաւանքներն յիշատակելէ
ետքը կարեւոր տեսած է շարունակել ա-
նոնց պատմութիւնը մինչեւ Մաւրա, ուս-
տի նա գրած ըլլալու է իւր պատմութիւնը
յընթացս 652-661 տարիներու»⁶⁴: Միւս
ուսումնասիրողները, առանց խնդրի մէջ
որեւէ չափով խորանալու՝ դիտարկել են
Սեբէոսի Պատմութիւնն իբրեւ մէկ ամբող-
ջական մտայղացման արդիւնք. օրինակ,
ըստ Գեւորգ Աբգարեանի ամփոփման՝
«Գիրքը գրուել է առաջաբանի հետ միա-
սին, միանգամից: Ընդհատումներով կամ
երկրորդ հեղինակի մասնակցութեամբ
գրուած լինելու մասին որեւէ նշան «Սե-
բէոսի Պատմութիւնում» չկայ»⁶⁵:

Իրականում անհրաժեշտ է աւելի
լուրջ նշանակութիւն տալ այն հանգա-
մանքին, որ պատմիչի նախնական մտայ-

ղացման շրջանակները իր իսկ կողմից
ճշգրտօրէն ներկայացուած են երկի Ե գլխի
խոստաբանութիւն-նախադրութեան մէջ:
Իսկ նրա աւարտական արտայայտութիւն-
ները ժամանակով շատ հեռու են (չուրջ 2
տասնամեակով) Սեբէոսի մեզ հասած բնա-
գրի նկարագրած վերջին իրադարձութիւն-
ներից: Կարծէք ապագայ գլուխների վեր-
նագրերից բաղկացած⁶⁶ այդ խոստաբա-
նութեան վերջում, բիւզանդա-պարսկա-
կան երկարատեւ պատերազմի աւարտին
եւ երուսաղէմեան խաչի վերադարձին
(«գղարձ աստուածեան խաչին ի քաղաքն
սուրբ») վերաբերող նշումից յետոյ կար-
դում ենք. «Յետ այսորիկ, զարթոցեալ
անհուն բարկութիւն՝ եւ [=նաեւ] զվերջին
աղէտս հինին [Ա հենին], որ ի կողմանս
հարաւոյ, եւ թէ որպէս յանկարծօրէն շար-
ժեցան բանակքն իսմայելի եւ, ի վայր-
կեան ժամանակի վանելով զգաւրութիւն
թագաւորացն երկոցունցն [Մ երկոցունցն]
կալան յեզիպտոսէ մինչեւ յայսկոյս գե-
տոյն մեծի Եփրատայ եւ ցսահման Հայաս-
տանեայց, եւ յեզերէ ծովուն Արեւմտից
մինչեւ ի դուռն թագաւորութեանն Պար-
սից, զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ա-
սորոց, եւ զՏիւբոն, եւ զՎեհ Արտաշիր,
եւ զՄարանդ, եւ [Մ չիք եւ] զՀամադան [Մ
զՀամատան], մինչեւ ց Գանձակ քաղաք եւ
ց Հրատն մեծ, որ յԱտրպատական գաւառի
- զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս
այսորիկ կարճառաւտի[ւ] [Մ կարճառաւտ]
վիպասանել»⁶⁷: Դժուար չէ նկատել, որ
Սեբէոսի թուարկած այս իրադարձութիւն-
ներն աւարտուած են այն ժամանակով, երբ
արաբները Պաղեստինից, Եզիպտոսից ու
Ասորիքից յետոյ նուաճել էին Միջա-
գետքն ու Ատրպատականը, այսինքն՝ Սա-
սանեան Իրանի միայն արեւմտեան մասե-
րը՝ Տիգրոն մայրաքաղաքով հանդերձ, որը
համապատասխանում է 640-ական թթ. ա-
ռաջին տարիներին:

Ուշագիւր քննութիւնից երեւում է, որ
խոստաբանութիւնում թուարկուած արա-

բական նուաճումները չափազանց նման
արտայայտութիւններով նկարագրուած են
երկի երեք գլուխներում՝ Խ-ԽԲ (ըստ Ստ.
Մալխասեանցի գլխաբաժանման), որոնցից
առաջինը Սեբէոսի կողմից օժտուած է եղել
«Բարձումն Սասանականին, որ կալաւ զիշ-
խանութիւնն Շիւթ ամ [Մ ամս Շիւթ], եւ
մուտ որդւոցն իսմայելի յաշխարհս Հա-
յոց», իսկ երկրորդը՝ «Վասն Հրէիցն [Մ
Հրէից] եւ չար խորհրդոց նոցա» վերտա-
նութիւններով: Դրանցից առաջինը
սկսուած է արաբական ցեղերի միաւորման
եւ Մահմեդ մարգարէի մասին՝ այլ աղ-
բիւրներում բացակայող բաւականին ու-
շագրաւ մանրամասներ պարունակող
պատմութեամբ, ապա նկարագրուած են
բիւզանդացիների պարտութիւնները Ե-
զիպտոսում, Պաղեստինում ու Ասորիքում՝
աւարտելով խոստաբանութեան բանաձե-
ւումներին նման (համտ. օրինակ՝ «ի վայր-
կեան ժամանակի ... կալան»)՝ «Եւ յալան
թոթափել կալան ի վերջնոյ ծովուն մինչեւ
ցեզր գետոյն մեծի Եփրատայ [Մ Եփրատայ]
եւ յայնմ կողմն գետոյն՝ զՈւրհայ եւ զԱ-
մենայն քաղաքս Միջագետաց» ամփոփմամբ,
որից յետոյ, նոյն խոստաբանութեան հեր-
թականութիւնը պահպանելով, անցում է
կատարում մայրաքաղաք Տիգրոնի ու
նրա շրջակայքի նուաճմանը Կադեսիայի
(ըստ պատմիչի՝ մօտակայ Հերթիճան գիւ-
ղի) ճակատամարտի արդիւնքում⁶⁸: Դրա-
նից յետոյ գլխի երկրորդ կէտում Սեբէոսը
նշում է «երանելի» Հերակլ կայսեր մա-
հուան ու նրա վերջին ցանկութեան մա-
սին՝ Ափրիկէի աքսորից վերադարձնել ու
նախկին պատիւներում հաստատել Հայոց
իշխան Վարազտիրոց Բագրատունուն՝
Սմբատ Վրկանից մարզպանի որդուն, որը
ինչ-որ պատճառներով չի կատարում.
«Մեռաւ Երակոս եւ թագաւորեաց որդի
նորա Կոստանդին. եւ ոչ ոք ընտրեցաւ
զաւրավար աշխարհին Հայոց, քանզի ան-
միաբան լեալ իշխանացն՝ մեկնեցան ի մի-
մեանց»⁶⁹:

Շարունակութեան մէջ նկարագրուած
է 641 թ. երկրորդ կէսին տեղի ունեցած ա-
րաբական ներխուժումը Հայաստան Ձորա-
պահակի լեռնանցքով, Տարաւն-Բզնունիս
-Աղիովիտ-Կոզովիտ երթուղով, Դուին
հասնելն ու այն գրաւելը Տրէ ամսի 20-ին
(հոկտեմբերի 6)⁷⁰, ապա աւարառուների
դէպի Ասորեստան յետդարձի ճանապար-
հին գերիներին ազատագրելու Թէոդորոս
Ռշտունի իշխանի անյաջող փորձը, որից
յետոյ ամփոփուած է ողջ հատուածի սիւ-
ժէն. «Եւ եղեւ այս յամս Եզրի կաթաղիկո-
սի [Մ կաթաղիկոսի]: Իսկ ի ձեռն այնր
պատերազմի ի կայսերէ հրաման հասեալ
զաւրավարութեանն Թէոդորոսի Ռշտու-
նեաց տեառն՝ հանդերձ պատրկութեան
պատուով: Այս ամենայն լինի ի ձեռն կա-
թաղիկոսին Ներսէսի [Մ կաթաղիկոսի
Ներսիսի], որ յաջորդեցաւ ի նմին ամի յա-
թոռ կաթաղիկոսութեան [Մ կաթաղիկո-
սութեան] փոխանակ Եզրի կաթաղիկոսի
[Մ կաթաղիկոսի]»⁷¹:

Գլխի վերջին հատուածում (հրատա-
րակութիւններում՝ 2 պարբերութիւն՝ «Բայց
յորժամ ելին յարեւելք որդիքն իսմայե-
լի...» եւ այլն, որոնցից առաջինն Ա գրչա-
գրում սկսուած է կարմիր գլխատառով եւ
այդպիսով հեղինակային մտայղացման
մէջ առանձին գլուխ լինելու հաւանակա-
նութիւն է ցուցադրում) դարձեալ խոստա-
բանութեան եզրաբանութեամբ (համտ.
«այլ իբրեւ յաղթեցին պատերազմաւք՝ վա-
նեալ գեղկոսից թագաւորութիւնն, կալան յԵ-
զիպտոսէ մինչեւ ցլեառն մեծ Տորոս, եւ ի ծո-
վէն Արեւմտից մինչեւ ցՄարս եւ Խուժաս-
տան...») նկարագրուած է արաբների ար-
քունական բանակի յայտնի ծովային յար-
ձակումները Բահրեյնից դէպի Սասանեան
Իրանի հարաւային նահանգները («ի
Պարսս եւ ի Սակաստան [Մ Սագաստան.
=Սէխստան], եւ ի Սընտ եւ ի Սրման
[=Կրման], յաշխարհն Տուրան [=Կուրան]
եւ Մակուրան [Մ ի Մակուրան], մինչեւ ի
սահմանս Հնդկաց»), որոնք ԺԲ դարի ա-

րաբազիր պատմիչ Իբն ալ-Բալխիի մօտ պահպանուած վաղ աւանդոյթի համաձայն (Սայֆ Իբն Օմարի տեղեկութիւնների հիման վրայ)՝ թուագրուում են 639-641 թուականներով⁷²: Շարադրանքի վերջում (երկրորդ պարբերութեան մէջ) Սեբիոսը նշում է իր բանաւոր աղբիւրը. «Ձայս լուաք յարանց գերեւոց ի Խուժաստան Տաճկաստանէ, որոց ինքեան իսկ ականատես եղեալ՝ պատմեցին մեզ զայս բան»⁷³:

Յաջորդում է ԽԱ գլուխը («Վասն Հրէիցն եւ չար խորհրդոց նոցա»), ուր պատմում է Երուսաղէմում մի խումբ հրէաների կողմից սուտ ամբաստանութեան միջոցով արաբ իշխանի ձեռքով քրիստոնեաների դէմ հալածանքներ հրահրելու ի վերջոյ անյաջողութեան մատնուած փորձի մասին՝ առաջին դէմքով իր մտքերը շարադրել սիրող Սեբիոսին բնորոշ մուտքով. «Ասացից եւ զՀրէիցն զապստամբողացն զխորհուրդսն...»⁷⁴: Թ դարի բիւզանդացի ժամանակագիր Թէոփանէս Խոստովանողը եւս նշում է Կոստանդ Բ-ի երկրորդ տարում (մօտաւորապէս 642 թ. սեպտեմբերից - 643-ի սեպտեմբեր)⁷⁵ Երուսաղէմում հրէաների կազմակերպած սաղարանքների մասին («Այդ տարի Օմարն սկսեց Երուսաղէմի տաճարի կառուցումը, բայց չէնքը կանգուն չէր մնում... Նա ուզեց պատճառն իմանալ, եւ հրէաներն ասացին. «Քանի Զիթենեաց լեռան տաճարի վրայ եղող խաչը ցած չէք առել, չէնքը կանգուն չի մնայ»: Դրա վրայ այնտեղից ցած առան խաչը, որով նրանց չէնքը կանգուն մնաց: Այդ առթիւ քրիստոսատեացները այլ բազում խաչեր էլ ցած առան») ⁷⁶: Թէպէտ երկու պատմութիւնների մանրամասները լրիւ չեն համընկնում, այնուամենայնիւ, ակնյայտ է, որ Թէոփանէսի եւ Սեբիոսի մօտ խօսքը միեւնոյն երուսաղէմեան դէպքերի մասին է, հետեւաբար, վերջինիս պատմածը եւս պէտք է վերագրուի Կոստանդ Բ-ի գահակալութեան սկզբին եւ ոչ ուշ, քան 642 թուականին:

Իրականում Սեբիոսը նշում է Կոստանդի գահ բարձրանալը յաջորդ գլխի (ըստ Ստ. Մալխասեանցի՝ ԽԲ⁷⁷) սկզբում. «Եւ եղեւ ի մահուանն Երակլի թագաւորեաց Կոստանդին՝ որդի նորա: Եւ կարգէ ի վերայ զաւրաց իւրոց զաւրավարս զՎաղենտիանոսն [Ս զՎաղէտիանոսն]... Եւ սակաւ ինչ աւուրս թագաւորեալ Կոստանդին, դաւեալ ի Մարտինեայ մաւրէ [=մաւրուէ] իւրմէ, ի կնոջէն Երակլի՝ մեռանէր: Եւ թագաւորէ Երակլոս՝ որդի Երակլեայ, որ ի Մաւրինեայ [=Մարտինեայ] Աւգոստեայ, քանզի Կոստանդին էր յառաջին կնոջէն [Ս կնոջէն]: [Եւ]⁷⁸ Վաղենտինի (գործեցեալ իրս) գնայ ի վերայ նորա զաւուր իւրով ի Կոստանդինուպոլիս [Մ Կոստանդնուպոլիս], եւ կալեալ զՄարտինէ՝ կտրէ զլեզու նորա եւ ապա սպանանէ զնա հանդերձ երկու որդուովք նորա: Եւ նստուցանէ թագաւոր զԿոստաս՝ զորդի Կոստանդինի, եւ անուանէ յանուն Հօրն իւրոյ «Կոստանդին...»⁷⁹: Դրան յաջորդում է Սասանեանների դէմ արաբների եւս մի յաղթանակի մասին պարբերութիւն («Եւ եղեւ յառաջնումն ամի Կոստանդեայ [Ս Կոստանդինեայ] թագաւորին Յունաց եւ յամի տասներորդի Յազկերտի արքային Պարսից՝ գումարեցան զաւրքն Պարսից ընդ Իսմայելի ԿՌ արանց վառելոց սպառազինաց. եւ Իսմայելացոցն ճակատեցան ընդդէմ նոցա ԽՌ արանց սուսերամերկաց: Եւ բախեցին [Մ բաղխեցին] զմիմեանս պատերազմաւ ի Մարսս գաւառի...»⁸⁰), որում ուսումնասիրողներն իրաւացիօրէն տեսնում են 642 թուականի գարնանը (այսինքն՝ Կոստանդ Բ-ի, իրօք, առաջին տարում) տեղի ունեցած Նեհաւենդի յայտնի ճակատամարտի նկարագրութիւնը⁸¹:

Սեբիոսի յաջորդ պարբերութիւնը Ա գրչագրում սկսւում է կարմիր գլխատառով («Բայց զահագին աղէտս հէնին Իսմայելի, որ բորբոքեաց հրդեհեալ զծով եւ զցամաք, ո՞վ կարիցէ պատմել...» եւ այլն) եւ նոյնպէս հեղինակային մտայղացման

մէջ առանձին գլուխ լինելու հաւանակաւորութիւն ցուցադրում: Իր բովանդակութեամբ այն մի ընդարձակ զեղում է արաբների ու նրանց պատմական դերի մասին, որում հեղինակը, բաւական մանրամասն յղելով Դանիէլի մարգարէութեանը («Բայց երանելին Դանիէլ կանխաւ գուշակէ մարգարէութիւնն զայսպիսի նեղութիւնս, որ եհաս ի վերայ երկրի...» եւ այլն), Իսմայելեան տէրութիւնը յայտարարում է մարդկութեանը սպառնացող 4 բարբարոսական թագաւորութիւններից վերջինը («...Այս չորս⁸² յարուցեալ ի հարաւոյ կողմանէ՝ Իսմայելեան թագաւորութիւնն, որպէս հրեշտակապետն մեկնէ, եթէ՝ «Գազանն չորրորդ թագաւորութեանն [Ս թագաւորութիւնն, Ե թագաւորութեանն]» կացցէ, որ առաւել իցէ, քան զամենայն թագաւորութիւնս, եւ կերիցէ զամենայն երկիր ... եւ զկնի նորա յարիցէ այլ, որ առաւել է չարեաւք, քան զամենայն առաջինսն», եւ որ ի կարգին է») ⁸³: Մինչեւ երկի աւարտը այս թեման արծարծուում է եւս երկու անգամ: Առաջինը Դաւանութեան ընդարձակ թղթին յաջորդող գլխում է (ըստ Ստ. Մալխասեանցի գլխաբաժանման՝ ԽԵ), որն սկսւում է «Ճառեցից դարձեալ զըուցելով զբանս ըստ չարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի» հեղինակային մուտքով, կարմիր գլխատառերով սկսւող նրա երեք հատուածներից առաջինի մեծ մասում (վերջում՝ «...զոր ասաց մարգարէն, եթէ՝ «Որպէս մրրիկ ի հարաւոյ ընթացի, յանապատէ գնացեալ յահեղ տեղոջէ»... Եւ կատարեցաւ ասացեալն, թէ՝ «Գազանն չորրորդ՝ չորրորդ թագաւորութիւն կացցէ ի վերայ երկրի ... որ արար անապատ զամենայն երկիր») ⁸⁴: Իսկ երկրորդը երկի նախավերջին հատուածներից մէկում է (որը Գեւորգ Աբգարեանի հրատարակութիւնում անիրաւացիօրէն տարուել է ամենավերջը), արաբների ամենածանր վայրենագործութիւնների նկարագրութիւնից առաջ (ըստ Ստ. Մալխասեանցի գլխաբաժանման՝

գլուխ Ծ), որի աւարտն է. «Ձորմէ գոչէ [Ս կոչէ] մարգարէն Դանիէլ, եթէ՝ «Գազանն չորրորդ՝ ահեղ եւ զարմանալի եւ հզար յոյժ, ժանիք նորա երկաթիք, եւ մազիլք նորա պղնձիք [Ս պղնձիք]. ուտէր եւ մանրէր, եւ զմնացեալսն առ ոտն կոտորէր», եւ այլն եւս: Եւս ապա [յ]կս⁸⁵ բանիցն ասէ. «Մերձ է աւր կորստեան նոցա, հասեալ է պատրաստութեամբ Տէր ի վերայ նոցա»: Որ եւ այս եւս կատարեսցի ի ժամանակի իւրում»⁸⁶:

Արդ, ուշադիր համադրումից երեւում է, որ վերը բերուած զեղումների երեք հատուածները ցուցադրում են շարադրման ոճի մեծ նմանութիւն եւ, միաժամանակ, ոճական տեսանկիւնից ակնյայտօրէն տարբերում են արաբների մասին Սեբիոսի առաջին մեծ անդրադարձի հատուածից Խ գլխի սկզբում (տե՛ս վերեւում): Այնտեղ եւս պատմիչը համեմուտ է իր խօսքը հինկտակարանային օրինակներով, սակայն ե՛ւ ողջ խօսքը, ե՛ւ այդ օրինակները (ի դէպ՝ այլ գրքերից), համեմատաբար աւելի դրական շարադրանք են պարունակում եւ էպպէս աւելի զուրկ են այն բացասական կրքերից, որոնք ուղղակի յորդում են յաջորդող կտորներում եւ Դանիէլ մարգարէից քաղուած զուգորդութիւններում: Կարծում ենք, որ դա Հնարաւոր է բաւարար հիմք համարել ենթադրելու, որ ԽԲ գլխի կարմիր գլխատառերով սկսւող 5 հատուածներից առաջինով աւարտուում է Սեբիոսի նախնական մտայղացման (640-ական թուականների սկիզբ) շարադրանքը, իսկ յաջորդ հատուածից սկսւող բնագիրը («Բայց զահագին աղէտս հէնին Իսմայելի...» եւ այլն) հեղինակի կողմից գրուել է որոշակի ժամանակ անց եւ իբրեւ արդիւնք երկի շարունակման նոր մտայղացման:

Քննենք այդ ենթադրութիւնը հաստատող այլ փաստեր: Վերը նշուած ԽԲ գլխի կարմիր սկզբնատառով յաջորդ (եր-

րորդ) Հատուածի առաջին պարբերութիւնը վերաբերում է Կոստանդ Բ-ի դէմ նրա նախկին հովանաւորներից մէկի՝ Վաղենտինի գործարարի անյաջող ապստամբութեան նկարագրութեանը եւ սկսւում է թուագրում պարունակող հետեւեալ արտայայտութեամբ. «Եւ եղեւ յերկրորդում ամի Կոստանդի թոռին երանելոյն Երակլի, խորհէր Վաղենտինի ի միտս իւր ճարտարութեամբ խաբել զսինկղիտոսն [Ա զսնկղիտոսն]...»⁸⁷ եւ այլն): Անհրաժեշտ է միանգամից նշել, որ յիշատակուած «յերկրորդում ամի Կոստանդի» (642 թ. սեպտեմբեր - 643-ի սեպտեմբեր) բառերի փոխարէն մէկ շնչով շարադրող հեղինակի մօտ աւելի սպասելի կը լինէր «ամի ամ» ձեւակերպումը (ինչպէս որ ունենք երկի ուրիշ մասերում), քանի որ մէկ պարբերութիւն առաջ գրուել էր նոյն կայսեր առաջին տարուայ մասին («Եւ եղեւ յառաջում ամի Կոստանդեայ թագաւորին Յունաց...»): Սակայն բացի դրանից կարեւոր է այն, որ Սեբիոսի նկարագրած այս հեղաշրջման փորձը եւ Վաղենտինոսի վախճանն իրականում վերաբերում են մէկ-երկու տարի աւելի ուշ ժամանակի: «Վաղենտինոս պատրիկի» նոյն անյաջող ապստամբութիւնը Թէոփանէս խոստովանողը թուագրում է Կոստաս կայսեր երրորդ տարով (այն էլ՝ հաշուած ոչ թէ 641 թ. սեպտեմբերին սկսուած Հերակլեոսի հետ կայսերակցութեանից, ինչպէս որ ուրիշ դէպքերում է, այլ 642 թ. յունուարին Կոստասի միանձնեայ դահակալութեան սկզբից), այսինքն՝ 644 թ.: Ընդ որում, դա պէտք է համարել պատմական իրականութեանը լրիւ համապատասխանող թուագրութիւն, քանի որ նոյն տարուայ համար ժամանակագիրը ինչ-որ մի սկզբնաղբիւրի ճշգրիտ վկայութիւն է ունեցել «Դիոս [=նոյեմբեր] ամսի հինգին, շաբաթուայ վեցերորդ օրը, ժամը իննին» տեղի ունեցած արեւի խաւարման մասին⁸⁸: Ըստ տիեզերագիտական աղիւսակների՝ արեւի խաւարումը եղել է

644 թ. նոյեմբերի 5-ին, ուրբաթ (ըստ այսմ՝ Թէոփանէսի տուեալ աղբիւրում շաբաթուայ առաջին օր է համարուել նախորդ կիրակին), Գրիգորիոս ժամը 11 անց 9,7 րոպէին⁸⁹:

Աւելացնենք, որ նշուած ժամանակագրական սխալը պարունակող պարբերութիւնից յետոյ եւ նոյն սիւթէի շարունակութեան մէջ Սեբիոսը յիշատակում է իր յաջորդ թուականը, որը համապատասխանում է 645-646 թթ. ժամանակամիջոցին (Վաղենտինին փոխարինած Թէոդորոս զօրավարի յորդորներով Կոստանդ կայսրը աֆրիկեան աքսորից մայրաքաղաք է վերադարձնում Վարազտիրոց Բագրատունուն, Վահան խորխոռունուն եւ այլոց «յամին հինգերորդի թագաւորութեան իւրոյ»)՝⁹⁰: Իսկ այս սխալաշատութեան հանգամանքի եւ նախորդող հատուածում նկարագրուած իրադարձութիւնների (ԽԲ գլխի սկզբը) իրական ժամանակագրութեանը ճշգրիտ համապատասխանելու փաստի միջեւ հակասութիւնը յուշում է, որ ամենայն հաւանականութեամբ, հատուածներից առաջինը շարադրուած է դէպքերի թարմ տպագրութեան տակ (պայմանականօրէն՝ 642 թ. կէսերին), իսկ երկրորդը՝ դրանցից բաւականին ժամանակ անց:

Թւում է, թէ Սեբիոսի շարադրանքի առաջին փուլի նշանները մնացել են նաեւ Ե-է դարերի Սասանեան արքաների ու բիւզանդական կայսրերի զուգադիր ցանկը («երկակի կանոնաւ») ներկայացնող Դ գլխի վերջում: Այստեղ գրչագրերը տալիս են հետեւեալ բնագիրը. «Յամի իններորդի [Մ 2-երորդի] Պարսից արքայի Յագկերտի վախճանի երանելին Երակլէս, եւ թագաւորէն որդիք նորա Կոստանդին եւ Երակղակ: Ի [Ա չիք Ի] նմին ամի մեռաւ Կոստանդին՝ դաւեալ ի մաւրէն, եւ թագաւորէ Երակղակ: Դարձեալ փոխեցաւ Երակղակ, եւ թագաւորէ Կոստաս՝ որդի Կոստանդեայ, որ կոչեցաւ յանուն հաւր իւրոյ Կոստանդին.

Յագկերտ Ժ-երորդ [Ա Յագկերտի Ժ-երորդի]. Կոստաս՝ զառաջինն: Եւ թագաւորեաց Յագկերտ ի վերայ աշխարհիս [Մ աշխարհին] Պարսից ամս Ի: Յագկերտ՝ Ի. Կոստանդիս [Մ Կոստանդին]՝ ԺԱ. արքայն Իսմայելի՝ [Ժ]Թ: Յերկոտասան ամի Կոստանդի եւ ի Ի-երորդ ամի Իսմայելացւոց տէրութեանն բարձաւ տէրութիւնն Պարսից, որ կալաւ ՇԼԲ ամ»⁹¹: Ինչպէս երեւում է առաջին հայեացքից, շարադրանքն այստեղ հասցուած է մինչեւ 651 կամ 652 թ. տեղի ունեցած Սասանեան պետութեան վերջնական կործանումը:

Սակայն, միաժամանակ, չի կարող ուշադրութիւն չգրաւել այն հանգամանքը, որ այդ դէպքում անհրաժեշտ է ուղղել մեր կողմից ընդգծուած երկու թուերի «վրիպումները»: Դրանցից առաջինը Իսմայելի արքայի «Թ» տարին է՝ փոխանակ Յագկերտի ու Կոստանդի նշուած տարիների հետ համաձայնութեան համար թուաբանօրէն պահանջուող եւ երկի ԽԶ գլխի սկզբում արձանագրուած («Ի քսաներորդի ամի [Ա չիք ամի] Յագկերտի արքային Պարսից, ի մետասան ամի Կոստասի կայսեր... եւ յամին ԺԹ-երորդի Իսմայելացւոց տէրութեանն»⁹²) ԺԹ-ի: Իսկ երկրորդը՝ Սասանեան պետութեան գոյութեան ՇԼԲ տարիների «Լ» տասնաւորն է՝ փոխանակ երկի Խ գլխի վերտառութեան մէջ («Բարձումն Սասանականին, որ կալաւ զիշխանութիւնն ՇԽԲ ամ...») եւ ԽԶ գլխի առաջին պարբերութեան վերջում («բարձաւ տէրութիւնն Պարսից եւ ազգին Սասանայ, որ կալան զթագաւորութիւնն ամս ՇԽԲ») արձանագրուած Խ-ի: Թւում է, թէ համադրելով այս փաստը Ե գլխի խոստաբանութեան աւարտի ենթադրած պատմական պահին համապատասխանող Խ-ԽԲ (առաջին հատուած) գլուխների շարադրանքի՝ յաջորդող կտորներից ոճական առումով տարբերուելու հանգամանքի հետ՝ կարելի է հաւանական համարել այն տարբերակը, որ Դ գլխի վերը բերուած բնագրի աւարտական

երկու նախադասութիւնների սկզբնական շարադրանքը կատարուել է նոյն 641-642 թթ. ժամանակամիջոցում (այդպիսով արձանագրելով Յագկերտի՝ Ժ, Կոստանդի՝ Ա, «Իսմայելի Ամո արքայի»՝ Թ եւ տէրութեան արեւմտեան ու կենտրոնական մասերը կորցրած Սասանեանների թագաւորութեան ՇԼԲ տարիները), սակայն հետագայում ձեռնարկելով երկի շարունակումը՝ Սեբիոսը վերընթացել է նախկինում իր շարադրածը եւ տողերի մէջ խաչանշաններ դնելով կամ պարզապէս սխալ բառերը ջնջելու եղանակով ուղղումներ ու աւելացումներ է կատարել, ընդ որում՝ հին բնագրի ինչ-որ նշաններ մնացել ու ընդօրինակուել են հետագայ գրիչների կողմից: Աւելացնենք, որ թերեւս պատմիչի աչքից վրիպած հին բնագրի մնացորդներից կարելի է համարել նաեւ «աշխարհիս (Պարսից)» եւ «Կոստանդիս» բառերի մէջ մինչեւ Ա գրչագիրը պահպանուած «ս» յօդերը, որոնք սկզբնական բնագրում հեղինակի ներկայ ժամանակի նշումներ են եղել:

Այսպիսով, կարելի է ամփոփել, որ Սեբիոսի երկը մտայղացուել եւ սկսել է շարադրուել 641-642 թթ.: Իր սկզբնական ծաւալով այն, հաւանաբար, չի ընդօրինակուել աշակերտ գրիչների կողմից, ինչպէս որ սովորաբար արուում էր, եւ շրջանառութեան մէջ չի դրուել (յամենայն դէպս, այդպիսի ընդօրինակութիւն չի հասել ո՛չ մեզ, ո՛չ էլ հետագայ պատմիչներին): Իսկ տարիներ անց հեղինակը վերսկսել է շարադրանքը՝ շարունակելով իր կիսատ թողած տեղից եւ առաջին սիւթէ դարձնելով Կոստանդ Բ-ի դէմ նրա գործարար Վաղենտինոսի ապստամբութիւնը (ըստ Սեբիոսի մօտ ինչ-որ չափով խաթարուած յիշողութիւնների կամ հետագայ որեւէ գրչի վրիպակի՝ կայսեր երկրորդ տարում), որին հետեւել են Վարազտիրոց իշխանի վերադարձն աքսորից եւ փախուստը դէպի հայրենի Տայք: Աւելին, թւում է, թէ հիմքեր կան ենթադրելու, որ առաջին անգամ

պատմիչը ձեռնարկել է երկի շարունակմանը ոչ թէ 658-659 թթ. (ինչպէս պարզաբանուեց վերելում), այլ աւելի վաղ՝ թերեւս, բիւզանդացիների կողմից պարտադրուող միակամութեան դաւանական բանաձեւն ընդունելու պահանջի մերժման առիթով 650 թ. երկրորդ կէսին տեղի ունեցած Դուրիի եկեղեցական ժողովից յետոյ եւ այդ ժողովում մշակուած ընդարձակ Դաւանութեան թուղթն իր շարադրած պատմական երկի մէջ ընդգրկելու մտայնութեամբ⁹³: Այս դէպքում մնացեալ հանգամանքների քննութիւնը թողնելով հետագայ բանասիրական պրպտումների նշենք միայն այն փաստը, որ Դաւանութեան թղթին յաջորդող գլուխներում անսովոր ձեւով կտրուկ փոխուած է պատմիչի նախկին ընդգծուած դրական վերաբերմունքը իր երկու գլխաւոր հերոսների՝ 652 թ. սկզբներին արաբների հետ դաշնակցութեան մէջ մտած Հայոց իշխան Թէոդորոս Ռշտունու եւ նոյն տարուայ երկրորդ կէսում բիւզանդացիների հետ դաւանական միասնութեան հասնելու գաղափարին անցած Ներսէս Տայեցի կաթողիկոսի նկատմամբ:

Ըստ այսմ կարելի է ենթադրել, որ 658 թ. կամ յաջորդ տարուայ սկզբում երրորդ անգամ իր ստեղծագործութեան շարունակմանը վերադարձած պատմիչը սկսել է շարադրանքը ԽԵ գլխի (ըստ Ստ. Մալխասեանցի գլխաբաժանման) առաջին եւ չափազանց բնորոշ նախադասութեամբ. «Ճառեցից դարձեալ՝ զրուցելով զբանս ըստ չարիս հասելոյ ի վերայ մեր ժամանակի, վասն պատառման առագաստին հին հաւատոյ եւ շնչել ի մեզ մահաբեր խորշակին...»⁹⁴: Աւելացնենք, որ ամենայն հաւանականութեամբ, հէնց շարադրանքի այս երրորդ փուլի սկզբում է Սեբիոսը վերընթերցել նախկինում գրածը եւ կատարել իր երկի Դ գլխի աւարտական երկու նախադասութիւնների լրացում-ուղղումները:

Վերջապէս նշենք նաեւ, որ Սեբիոսի երկի փուլային շարադրման հանգամանքի պարզաբանումից յետոյ, թերեւս, ամբողջութեամբ հասկանալի է դառնում, թէ ինչու է պատմութիւնը կոչուել Հերակլ կայսեր անունով, ինչպէս որ այն գիտեն հետագայ պատմիչները ժ դարից սկսած: Թէ՛ ժամանակակիցների, թէ՛ հետագայ սերունդների վրայ մեծ տպաւորութիւն թողած այդ կայսեր՝ 641 թ. մարտին տեղի ունեցած վախճանի մասին լուրից, թերեւս, անմիջապէս յետոյ մտայնացած (կամ, որ տուեալ դէպքում նոյնն է, պատմական երկ գրելու իր աւելի վաղ մտադրութիւնն իրագործել սկսած) եւ ենթադրաբար շուրջ մէկ տարուայ ընթացքում դրա շարադրանքն աւարտած պատմիչի համար կարելի է արդէն լինի բնական համարել Հերակլի անունը այդ երկի՝ մեզ գոնէ ամբողջ ծաւալով չհասած վերնագրում⁹⁵ յիշատակելը: Դժուար է հաշուել, որ երկի այդպիսի ծաւալի մէջ Հերակլ կայսեր ժամանակներին վերաբերում էր շարադրանքի երրորդ մասից աւելին (Ստ. Մալխասեանցի հրատարակութեան մէջ՝ գլուխ ԻԹ-Խ, այսինքն՝ ընդամէնը 114 էջերի մէջ՝ էջ 72-110):

Դասական հայագէտների ընդհանուր առմամբ ընդունելի կարծիքով (դեռեւս Յովսէփ Գաթրճեանից մինչեւ Հայր Ներսէս Ակիւնեան եւ Հայր Պողոս Անանեան)՝ Հերակլի մեծ հեղինակութիւնը կարող էր հիմք լինել, որպէսզի Սեբիոսը նրա անունով կոչէր իր երկը նաեւ վերջինիս ամբողջ ծաւալի ընդգրկմամբ: Սակայն թուում է, թէ պատմիչի ստեղծագործութեան փուլերի պարզաբանումից յետոյ (իսկ դրանց գումարային միջակայքը մէկուկէս տասնամակից աւելի է կազմում) արդարացուած է դառնում այն հարցադրումը՝ թէ արդեօ՞ք հէնց ինքը՝ Սեբիոսը չի հետագայում «խոտանել» իր սկզբնական մտայնացման վերտառութիւնը (աւելի մեծ հաւանականութեամբ՝ վերջին փուլում, այսինքն՝ 659 թ. դրան անդրադարձած պատմիչի):

հին): Զուտ վարկածային հարցադրման ձեւով եւ պայմանականօրէն վերանայով մեզ հասած աղբիւրագիտական տեղեկութիւնների կոնկրետ չափից, թերեւս, հնարաւոր է ենթադրել, որ պատմիչը կարող էր գծիկով կամ մէկ այլ նշանով ջնջել իր երկի նոր ընդգրկմանն արդէն ոչ այնքան յարիր, վաղուց գրուած ու «հնացած» վերտառութիւնը (Հերակլի անուան յիշատակութեամբ) եւ միաժամանակ չգրել նորը՝ թողնելով դա ամենավերջում անելու համար. այդ դէպքում գրիչներից ոմանք կարող էին նկատել ու հաշուի առնել նախօրինակի ջնջումը՝ անգամ տարածելով դա վերնագրի մնացեալ, այդ թուում՝ հեղինակի անունը պարունակող բառերի վրայ (այդպէս՝ մեզ հասած հնագոյն գրչագրերի պարագայում), իսկ ուրիշ գրիչներ կարող էին չնկատել կամ հաշուի չառնել վերնագրի ջնջման նշանները եւ պահպանել ու հասցնել այն մինչեւ Ուխտանէս, Ասողիկ, Մխիթար Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մխիթար Այրիվանեցի եւ այլն⁹⁶:

Յաւարտս՝ սոյն աշխատանքի տարբեր մասերում առիթ եղաւ նշելու, թէ, ըստ ամենայնի, իր աշխատանքի միայն առաջին կէսում գլուխների հերթական համարներ աւանդած Սեբիոս պատմիչի ստեղծագործութեան մնացեալ մասում առանց գլխահամարների ու գլխագրերի թողնուած հատուածներից (Հայր Ներսէս Ակիւնեանը անուանում է դրանք «հատուածներ») որո՞նք են կարող գնահատուել իբրեւ պայմանականօրէն նոյնարժէք գլուխներ (եւնելով բովանդակութեան փոփոխութիւնից, նոր թեմայի կարեւորութիւնից եւ այլն): Ի վերջոյ, նմանատիպ քննութիւն պէտք է կատարել հեղինակային ԼԲ համարը կրող գլխին յաջորդող բոլոր հատուածների համար: Այստեղ, որպէս օրինակ, համառօտ անդրադարձ կը կատարենք Զուարթնոցի շինարարութեան ձեռնարկի մասին պատմող ոչ մեծ հատուածին, որը, սակայն, մեծ հաւանականութեամբ, կարող է առանձին

գլուխ համարուել⁹⁷: «Յայնմ ժամանակի, — գրում է Սեբիոսը [վերը պարզաբանուած մօտեցման համաձայն՝ 650 թ. երկրորդ կէսին], — արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն [Մ կաթողիկոսն] Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն, որ ի Վաղարշապատ քաղաքին՝ ի վերայ ճանապարհին, յորում, ասեն, ընդ յառաջ [Մ առաջ] եղեւ թագաւորն Տրդատ սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եւ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոցն, որոց երեւեալ ի տեսեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն: Եւ շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեալք, արժանի աստուածային պատուոյն, որում նուիրեացն: Ած ջուր եւ եբեր զգետոյն [Ա զգետոյն] եւ արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկեաց [Ա տնկեաց] այգիս եւ ծառատունկս. եւ շուրջանակի պատուարեաց զբնակութեամբն գեղեցկադիր յաւրինուածով բարձր պարսպաւ ի փառս Աստուծոյ»⁹⁸:

Հատուածի սկիզբը կազմող, կարմիր սկզբնատառով «Յայնմ ժամանակի...» բառերը, ինչպէս նշեցինք վերելում, եւս չորս դէպքում հատուածասկիզբ են հանդիսանում: Իսկ նրան յաջորդող կարմրացուած գլխատառով սկսուող հատուածը («Այլ ոչ դադարեաց վիշապն այն ապստամբ. այլ թէեւ աստուածամարտ լինել կամեցաւ յիւրոց խորամանկութենէ, այլ երկնէր յարուցանել հալածանս ի վերայ եկեղեցեացն Հայաստանեայց աշխարհին...» եւ այլն) պատմում է մի բոլորովին նոր սիւժէի մասին, որի մաս է կազմում նաեւ «Պատճէն պատասխանի թղթոյն ի Հայս՝ ի Հոռոմոց թագաւորէն Կոստանդինայ, զոր գրեցին Հայոց եպիսկոպոսունքն եւ կաթողիկոսն Ներսէս՝ հանդերձ նախարարաւքն եւ զաւրավարին Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն» գլխագիրը պահպանած, քաղկեդոնականութեանը յարելու կայսերական հերթական առաջարկը մերժող նամակը, որը, բանասէրների կարծիքով, ինչ-ինչ պատճառ-

ներով չի աւարտուել (մաքրագրուել) եւ չի առաքուել Բիւզանդիա⁹⁹:

Տեղին նշենք, որ վերը բերուած Դաւանութեան թղթի գլխագրին յաջորդում է «[Ձ]ճշմարիտ եւ ուղղադաւան հաւատ Նիկիական, աղաչեմ զքեզ, ընթերցի՛ր՝ որ զքրիստոնէական հաւատն ունիս» յորդորը, որը ուշ գրիչներին ու հրատարակիչներին կողմից սխալմամբ բաժանուել է երկու մասի, ընդ որում՝ առաջինը (մինչեւ «Նիկիական» բառը, առանց առջեւում անհրաժեշտ, մեր կողմից վերականգնուած «Ձ»-ի) ընկալուել է որպէս գլխագրի շարունակութիւն, իսկ երկրորդի վերջին միացուել է իրականում յաջորդող նամակի բնագրի սկզբին վերաբերող «Աստուածասէր» բառը (բացառութեամբ ենթադրաբար Հ-ի նախօրինակից արտագրուած ՄՄ Երիցեանի Ֆոնդի կրատ գրչագրից, որը, բացի այդ, «Աղաչեմ զքեզ ... հաւատն ունիս» հատուածը երկու տողի բաժանելով՝ տեղադրել է գրագաշտի աջ անկիւնում՝ անկասկած կրկնելով իր մայր օրինակների նմանատիպ ձեւաւորումը): Մեր կարծիքով այդ յորդորը, ամենայն հաւանականութեամբ, անհրաժեշտ է վերագրել Հէնց Սեբիոսին բնորոշ հեղինակային միջարկութիւնների (իրադարձութիւնների շարադրանքի արանքում) ոճին, այլ ոչ թէ ինչ-որ մի գրչի նախաձեռնութեանը:

Արդ՝ նոր գիտաքննական հրատարակութիւն պատրաստելու դէպքում պէտք է նկատի ունենալ, որ Զուարթնոցի շինարարութեան ձեռնարկին Սեբիոս եպիսկոպոսն, ամենայն հաւանականութեամբ, մի առանձին գլուխ է նուիրել: Նշենք, որ այդպէս պատմիչն արել է նաեւ նախնական հնամաշ մատուռի տեղում Սուրբ Հռիփսիմէի եկեղեցու կառուցմանը նուիրուած հատուածի դէպքում (գլուխ ԼԵ), իսկ ինչ գլխի վերջում Վրկանի մարզպան Սմբատ Բագրատունու նախաձեռնութեամբ Դուրի Սուրբ Գրիգոր կաթողիկոսանիստ եկե-

ղեցու կառուցման մասին պատմող հատուածը («Արդ՝ խնդրէ նա հրաման յարքայէն շինել գեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ էր ի Դուրի քաղաքի...» եւ այլն) Ա գրչագրում սկսուել է կարմիր գլխատառով¹⁰⁰:

Տեղին նշենք, որ Ստ. Մալխասեանցի գլխաբաժանմամբ «ԼԵ» համարը կրող գլխի վերնագիրը՝ «Շինուան տաճարին Հռիփսիմեայ», ստեղծուած է Թադէոս Միհրդատեանցի կողմից: Իրականում, եթէ ենթադրենք, որ Սեբիոսն այստեղ ունեցել է գլխագիր (որը մեզ հասած ամբողջական ձեւագրերում կորել է), ապա գուցէ աւելի արդարացուած կը լինէր այն վերականգնել այս գլխի՝ ՄՄ թիւ 1912 գրչագրում (ժողովածոյ, 1220 թ., գրիչ՝ Մխիթար, թ. 175թ) առկայ հատուածական արտագրութեան վերտառութիւնից՝ «Գիւտ նշխարաց սրբոյն Հռիփսիմեայ», որը նաեւ աւելի համապատասխան է գլխի բովանդակութեան մեծ մասին (եկեղեցու կառուցման մասին այստեղ խօսուում է միայն նախավերջին պարբերութեան մէջ՝ «Շինեաց գեկեղեցին, եւ գերանելին եթող ի բացեայ վասն գիջութեան որմոցն, մինչեւ ցամաքել կրոյն. ապա ամփոփեցաւ ի կայանս իւր»): Նոյն հատուածական արտագրութեան տարբերակը փոքր տարբերութեանով պահպանուել է ՄՄ թիւ 993 գրչագրում (ժողովածոյ, 1456 թ.), աւելի ընդարձակ վերտառութեամբ՝ «Յաղագս գիւտի նշխարաց սրբոյն Հռիփսիմեայ կուսին», որը թերեւս մի գրագէտ ընդօրինակողի նախաձեռնութեան արդիւնք է: Սոյն հատուածների բաղդատական հրատարակութիւնն իրականացրել է Գեւորգ Աբգարեանը «Էջմիածին» հանդէսում, ապա՝ Սեբիոսի իր հրատարակութեան է. յաւելուածում, ցաւօք, այդտեղ չտալով գոնէ Ա գրչագրի ընթերցումների բաղդատութիւնը:

Տեղին նշենք նաեւ, որ քննարկուած գլխի վերջին արտայայտութիւնը («Վերացոյց եւ զփայտայարկս սրբոյ կաթողի-

կէին. նորոգեաց եւ զխախուտ որմոյն. շինեաց զքարայարկսն: Այս եղև յամս Յովհաննական վանաց երիցու սրբոյ կաթողիկէին») շատ է յիշեցնում Հայոց վանքերի քթթուկ-տոհմամատեաններից մեր տարբեր պատմիչների քաղած նմանաոճ տեղեկութիւնները՝ ստիպելով մտածել, թէ արդեօք չի եղել այդպիսի մի սկզբնաղբիւր նաեւ Սեբիոսի ձեռքի տակ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1 Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները Լ՝ դարի կէսերին եւ Զուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, «Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ», հտ. XXIV, Երեւան, 2005, էջ 365-425:
- 2 Հ. Ներսէս Ակիմեանի կողմից կատարուած աղբիւրագիտական եւ ձեռագրական ցուցի մանրամասն եւ անհերքելի քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ անհրաժեշտ է, անկախ տասնամեակների աւանդոյթի ծանրութիւնից, հետեւելով ուսումնասիրողի յորդորին՝ վերադառնալ Լ. դարի հայ եպիսկոպոս-պատմիչի Սեբիոս անուանաձեռն օգտագործմանը (հմտ. Հ. Ն. Ակիմեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հտ. Բ, Վիեննա, 1924, էջ 21-25): Իր քննական հրատարակութեան առաջաբանում Ստեփանոս Մալխասեանցն, այնուամենայնիւ, նախապատուութիւնը տալով Սեբիոս անուանաձեռն (Սեբիոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանօթագրութեամբ ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1939, էջ ԶԶ), բացի աւանդոյթի ուժից նշում էր նաեւ «Հայոց կանոնագրքում» ներառուած Դուրի ժողովի կանոնների բնագրում դրա առկայութիւնը (հմտ. Կանոնագիրք Հայոց, Բ, Աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, Երեւան, 1971, էջ 214): Սակայն «Մատենագիրք Հայոց» շարքի Լ՝ դարի երկհատորեակի համար Ներսէս Տայեցու այդ կանոնների գիտաքննական բնագիրը կազմելիս (Անթիլիաս, 2005, էջ 569-570) մեր կողմից պարզաբանուեց, որ Բագրեանցի եպիսկոպոսի Սեբիոս անուանաձեռն տալիս եւ ոչ թէ առանձին գրչագրեր (որոնք նշում էր Ն. Ակիմեանը), այլ «կանոնագրքի» մեզ հասած երկու հաւասարագոր ձեռագրախմբերից պայմանականօրէն Բ անուանուածի գոյգ ենթախմբերի բոլոր գրչագրերը՝ բացառութեամբ մէկի (Վ. Յակոբեանի տառանջիւղով՝ գրչագրեր akimps եւ beqg. ըստ այսմ՝ դա է եղել Բ ձեռագրախմբի՝ Ժ. կարում գրուած մայր օրինակի ընթերցումը): Կա-

րելի է աւելացնել, որ գրիչների համար պէտք է, որ սովորական լինէր Սեբիոս անուանաձեռն փոխարէն Սեբեոս արտագրելը՝ Մատթեոս, Թադէոս, Բարդուղիմէոս հանրայայտ անունների վերջաւորութեան զուգորդութեամբ, այնինչ՝ հակառակը կարող էր տեղի ունենալ միայն պատահական շփոթութեան արդիւնքում, որը հնարաւոր չէ փաստարկել:

- 3 Սեբիոսի գրչագրերի համառոտ ակարագրութիւնը եւ ճիւղագրութեան քննութիւնը տե՛ս Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն... ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1939, էջ Ը-ԺԵ; Հ. Ն. Ակիմեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց եւ իւր Պատմութիւնն ի Հերակղ, էջ 10-12; Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարեանի, էջ 12-19, 25-43:
- 4 Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակղ, Ընծայեալ ի լոյս (Թադէոս Միհրդատ Միհրդատեանի) ի Կոստանդնուպոլիս, 1851, էջ Ժ: Աշխատասիրողի օգտագործած երկրորդ ձեռագիրը ԺԹ դ. առաջին կէտում կատարուած արտագրութիւն էր Ա-ից: Սոյն հրատարակութեան ընթերցումներն այսուհետեւ նշանակում ենք Մ տառանիշով: Այստեղ եւ այնուհետեւ մէջբերումներում ընդգծուած է մեր կողմից:
- 5 Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 7, 10-11, 41-43:
- 6 Տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 310, ծան. 493: Գետրոգ Աբգարեանն այդ գրչագիրը նշանակել է Երից. ձեռով. մենք ստորեւ նշում ենք այն Ե տառանիշով:
- 7 Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակղ եւ սկիզբն անոթագիտ Պատմութեան Մխիթարայ Անեցոյ, ի լոյս ած Ք[երովբէ] Պ[ատկանեան], Ս. Պետերբուրգ, 1879 (այս տպագրութեան Սեբիոսի հատուածը «Ղուկասեան մատենագրաց» շարքով վերահրատարակուել է Թիֆլիսում 1912 թ.): Աշխատասիրողն օգտագործել է Թ. Միհրդատեանցի հրատարակութիւնը եւ Սանկտ Պետերբուրգի Արեւելեան ինստիտուտին պատկանող գրչագիրը, որը ԺԹ դ. առաջին կէտում կատարուած արտագրութիւն էր Ա-ից:
- 8 Ստ. Մալխասեանց, Սեբեոսի Պատմութիւնը եւ Մովսէս Սորենացի, Տիֆլիս, 1899; Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, էջ ԶԵ-ԶԶ: Ուսումնասիրողի պայցոյցները պատմիչի բնագրի ամբողջականութեան մասին լիովին ընդունուեցին աղբիւրագիտների կողմից (տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց..., Վիեննա, 1924; Ն. Արոնց, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիս, 1948; Հ. Պ. Անանեան, Սեբեոսի Պատմութեան գրքի մասին քանի մը լուսաբանութիւններ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1972; Մ. Գ. Գրիգորեան, Դիտողութիւններ եւ սրբագրութիւններ Սեբիոսի պատմագրոց բնագրին վերայ, Վիեննա, 1973 եւ ուրիշներ) եւ հիմք դարձան Սե-

բիոսի երկի բնագրագիտական հետազոտութեան խորացման համար: Ցատեղ, Գ. Աբգարեանի կողմից 1979 թ. նոր հրատարակութեան առաջաբանում, ծանօթագրութիւններում եւ յաւելուածներում իբրեւ թէ Ասողիկից օգտուած Անանի վարկածի վերակենդանացումը էապէս պատճառ հանդիսացաւ նմանատիպ ուսումնասիրութիւնների արգելակման համար, գոնէ արեւելահայ բանասիրութեան մէջ:

9 *Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, էջ 27:

10 Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլէ, էջ 27:

11 *Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլէ*, էջ 37:

12 *Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, էջ 32 (72): Փակագծերում այստեղ եւ այսուհետեւ նշում ենք նաեւ 1979 թ. հրատարակութեան էջերը:

13 Գետորգ Աբգարեանը եւս անարդարացիօրէն անեմացնում է ձեռագրերի պահպանած գլխագրերի արժեքը՝ անուանելով դրանք «վերնագրակերպ նշումներ» (*Պատմութիւն Սեբէոսի*, էջ 32):

14 Թերթ 511ա: Թաղէոս Միհրդատեանցը ճիշտ էր գկատել ու վերարտադրել այդ գլխագիրը:

15 Այդպէս անցել է նաեւ Գետորգ Աբգարեանի հրատարակութեան մէջ (էջ 98, գլ. ԻԶ):

16 Օրինակ, իր ժամանակագրական երկը շարադրելիս, անընդհատ աչքի առջեւ ունենալով եւ մեծ ծաւալով օգտագործելով Եւսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրութեան» Ե դարի թարգմանութեան անկասկած բազմասիւնակ բնագիրը, լուսանցքները էապէս իբրեւ գրադաշտ է օգտագործել Սեբիոսի կրտսեր ժամանակակից Փիլոն Տիրակացին (տե՛ս մեր պատրաստած նոր քննական քննարկում. «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե, է. դար, էջ 926, ծան. 7):

17 Այդպէս՝ նաեւ Գետորգ Աբգարեանը, չնայած նա թեթեւօրէն ենթադրել է, թէ «ՀԲ»-ն նախորդ «գլխահամարների մնացորդներից է» (էջ 311, ծան. 502): Ստեփանոս Մալխասեանցը ոչինչ չի ծանօթագրել, սակայն գուցէ եւ պատահական չէ, որ նրա պատրաստած քննարկում Ա-ի «ՀԲ» թուահամարը պարունակող գլուխը, որը (ինչպէս եւ Թ. Միհրդատեանցի մօտ) սկսում է երկու կարմիր գլխատառ առաջ («Եւ եղեւ ի մահուանն Երակլի...»), կրում է խԲ գլխահամարը (ԽԲ>ՀԲ): Ի դէպ, Ա գրչագրում այս նախադասութեան սկզբի «Ե» տառը կարմիր չէ (թ. 531բ): Գրիչը կարմրացրել է երեք պարբերութիւն անց՝ «Բայց զահագին աղէտս հէճին Իսմայելի...» նախադասութեան առաջին «Բ»-ն (թ. 532ա) եւ յաջորդ պարբերութեան «Եւ եղեւ յերկրորդում ամի Կոստանդի...» նախադասութեան առաջին «Ե»-ն (թ. 532ա): Ըստ այդմ, թերեւս հնարատր է ենթադրել, որ Թաղէոս Միհրդատեանցի (որին հետեւել է Ստ. Մալխասեանցը) օգտագործած հնագոյն գրչագիրն է ունեցել հատուածաբա-

ժամանակ ինչ-որ նշում, այլ ոչ թէ հրատարակիչն առաջնորդուել է բովանդակութեան փոփոխութեան (հրէաների բանասիրութիւններից անցումը ժամանակագրական («ըստ կարգի») շարադրանքի) հանգամանքից ելնելով. ՄՄ Երիցեանի ֆոնդի պատահիկը, որը ենթադրաբար ընդօրինակուած է Հ-ի նախօրինակից, մեզ չի կարող օգնել, քանի որ նման նշումներ ընդհանրապէս չունի:

18 Միգուցէ պատահական չէ այն, որ Ա գրչագրում կարմրացումը ընդամենը 78 սկզբնատառերից 5-ը «Բայց» բառի «Բ»-ն է (2-ը երկի առաջին, 3-ը՝ երկրորդ կէտում): Այդ քանակը համեմատելի չէ, օրինակ, «Եւ եղեւ» հատուածակզբի յաճախութեան հետ (23), սակայն շատ չի զիջում այլ յաճախադէպ կարմրացում սկզբնատառերով այնպիսի բառերի, ինչպէս՝ «Արդ» (տարբերակ՝ «Եւ արդ») 9, «Իսկ»՝ 6, «Յայնժամ»՝ 6, «Յայնժամ ամանակի»՝ 5: Ի դէպ, թերեւս Թ. Միհրդատեանցի ճաշակով է պայմանաւորուած այն, որ երկի երկրորդ մասի «Բայց»-ով հատուածակզբներից ոչ մէկը հրատարակութիւններում չի դարձուել գլխակիզբ:

19 Մանրամասն տե՛ս Հ. Ն. Ակիմեան, *Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց*, էջ 33:

20 Բնագրերի մէջ այստեղ եւ այսուհետեւ տալիս ենք քննական ընթերցումները՝ նաեւ կատարելով կէտադրութեան անհրաժեշտ փոփոխութիւններ:

21 *Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԻԷ, էջ (104):

22 Բնագրի՝ «Եւ Ծահր վարագ գնաց զհետ նորա փութանակի» արտայայտութիւնը պէտք է ընդունել միմիայն իբրեւ կլոր փակագծի մէջ առուած:

23 Յիշենք, որ 625 թ. ռազմական կամպանիայի արտի մասին Թէոփանէս Խոստովանողը յայտնում է. «Կայսրը, հաւաքելով իր զինուորներին [Սարոս գետի կամրջի յաղթական ճակատամարտից յետոյ], շարժուեց դէպի Սեբաստիա քաղաքը, անցաւ Ալիս գետը եւ բովանդակ ձմեռն այդ վայրում անցկացրեց» (տե՛ս Թէոփանէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, Թարգմանութիւն քննարկից, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Հ. Բարթիկեանի (Օտար աղբիրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 13, Բիզանդական աղբիրներ, Դ), Երեւան, 1983, էջ 27-28): Այսպիսով, ուշադիր ընթերցողի մօտ չպէտք է առաջանայ այն թիւր տպատրութիւնը, իբրեւ թէ յաջորդ պարբերութեան սկզբի համաձայն («Յայնժամ առեալ Երակլի զգաւրս իւր...») Հերակլը, օգտուելով Ծահր վարագի՝ *Ասիացոց կողմերում լինելուց*, հաւաքեց զօրքը եւ այլն:

24 Անուան ճշգրիտ *Ռոնվեհան*, ոչ թէ *Ռոն վեհան* ձեւի մասին տե՛ս Ն. Արդնց, *Քննութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու*, աշխատասիրել, ծանօթագրել եւ ներածութիւնը գրել է Պ. Յովհաննիսեան

նը, Վաղարշապատ-Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 35, ծան. 1:

25 Այդ երկի մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ա. Ակոբյան, *Ալբանիա-Ալյանկ ցրեկո-լատինսկիս և ճրեւեարմանսկիս ւստուիսիս*, Երեւան, 1987, էջ 188-196; «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, է. դար, էջ 371-372 (էջ 375-414՝ քննական քննարկը):

26 Անանուն Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց...*, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, է. դար, Անթիլիաս, 2005, ԺԱ, էջ 381: Թուագրումը գլխի սկզբում է. «Ապա այնուհետեւ յամին երեսներորդի վեցերորդի Խոսրովու եղ ի մտի իւրում կայսրն...»: Բանի որ Սասանեան արքայից արքաների տարիները հաշուում էին գրադաշտական տարեկզբից (նոր արքայի թագադրումը տեղի էր ունենում նաւասարդի առաջին օրը), Խոսրով Ապրուելզի 36-րդ տարին ընկնում է 625 թ. մարտ ամսից մինչեւ 626-ի մարտը: Թէոփանէսը շատ համառօտ է յայտնում Հերակլի եւ Ջիեբէլ (Ջերու, Ջարգու) խաքանի յաջող բանակցութիւնների մասին. «Կայսրը [ձմեռուանից յետոյ իր զօրքի] ... երրորդ մասն էլ ինքը վերցնելով, շարժուեց դէպի Լազիկա, որտեղ նա դաշնակցելու կոչ արեց Արեւելքի թուրքերին, որոնց յազարներ են անուանում» (Թէոփանէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 28):

27 Անանուն Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց*, ԺԱ, էջ 382-384: Թուագրումը. «Իսկ ի մտանել ամին երեսներորդի եասներորդի նոյն ինքն Խոսրովու [a չիք նոյն... Խոսրովու] առաքեաց [bclr առաքէ] թագաւորն հիւսիսոյ զխոստացեալ զաւրն պատերազմող ... ընդ ամենայն սահմանս աշխարհիս Աղուանից եւ ընդ մասն ինչ Ատրպատակաւան...»: Խոսրով Ապրուելզի 37-րդ տարին ընկնում է 626 մարտ - 627 մարտ ժամանակահատուածում: Թէոփանէսը 626-ով է թուագրում (Հերակլիոսի 16-րդ տարին) ոչ միայն այդ ներխուժումը («Սազարները խաքանից յետոյ երկրորդ մարդը համարուող իրենց զօրավար Ջիեբէլի գլխատրութեամբ, կոտորելով Կասպից դռները, ներխուժեցին Պարսկաստան, Ատրպատական երկիրը»), այլեւ Տփղիսի մօտ դաշնակիցների հանդիպումը, որն իրականում (ըստ Անանուն Կաղանկատուացու) տեղի ունեցաւ յաջորդ տարուայ առաջին կէսին (Թէոփանէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 28):

28 Անանուն Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց*, ԺԲ, էջ 390-393: Թուագրումը. «Արդ՝ յամին [bclr ի յամին] երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տագնապի եւ [a չիք եւ] աղէտի սպանմանն [bclr սպանման] Խոսրովու, եկեալ նոյն ինքն, որ վերագոյնն ասացաք, որ էր նա Ջերու խաքան՝ ունելով ընդ իւր եւ զորդին իւր [Ծաթ]...»: Խոսրովի տիրակալութեան 38-րդ եւ վերջին տարին (սպանուեց 628-ի

փետրուարին) ընկնում էր 627 թ. մարտից մինչեւ 628-ի մարտ:

29 «Յայնժամ կարգեր յօրինէր նախանձախնդիր մեծ կայսրն Հերակլիոս, եթէ զինչ ինչ արժան է գործել. եւ ասէ ցայրն այն. «Դարձի՛ր դու... յամի յայսմիկ ի տեղի քո, զի ... անա ոչ կարէք տոկալ ի հասանել ամառնային տապախառն ջերմութեան աշխարհին Ատրեստանի, ուր է թագաւորանիստն Պարսից... Եւ ի գալ միս ամին ի նուազել ամսոցն ջերմութեան վաղվաղեցես ելանել այսրէն ... Եւ ես ոչ դադարեցից ոգորել ընդ թագաւորին Պարսից...» (Անանուն Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց*, ԺԲ, էջ 391-392): Ծարուանկութիւնն արդէն ՊԱ մի վաղ ձեռագրի թերթերի ետեւառաջութեան հետեւանքով յայտնուել է ԺԱ գլխաբաժնի վերջին մասում. «Իսկ կայսրն առեալ զգաւրս իւր՝ դիմեաց ի կողմանս Պարսից, եւ համառեալ պնդեալ՝ հասանել ջանայր ի դուռն Պարսից արքային: ...» (էջ 384-385): Ըստ Թէոփանէսի համառօտ տուեալների՝ «Ջիեբէլը, որպէս դաշնակից, քառասուն հազար քաջ զինուորներ ընտրելով եւ յանձնելով կայսր, իր երկիրը վերադարձաւ: Կայսրը, առնելով նրանց, շարժուեց Խոսրովի վրայ» (Թէոփանէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 29): Իսկ յաջորդ հատուածում, արդէն թուագրելով «Հոռմէացիների Հերակլիոս կայսեր 31-ամեայ թագաւորութեան 17-րդ» տարով՝ ժամանակագիրը պատմում է բաւական մանրամասնօրէն. «Այդ տարուայ սեպտեմբեր ամսին Հերակլիոսը թուրքերի հետ միասին ներխուժեց Պարսկաստան...» (էջ 30):

30 Թէոփանէսին նրա անունը հասել է *Հրազատես* ձեւով (Թէոփանէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 30-33): Անանուն Կաղանկատուացու միակ յիշատակութեան մէջ (Անանուն Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց*, ԺԱ, էջ 384) առկա ձեռագրերը տալիս են *Ռոնվեհ* ձեւը՝ փոխանակ Սեբիոսի մօտ երկու անգամ արձանագրուած *Ռոնվեհան* ընթերցման (մէկ անգամ էլ՝ *Ռոնիկ վահան*), սակայն քանի որ յաջորդում է «անուանէր» բառը («Եւ փոխէր այլ անուն նմա՝ Ռոնվեհ անուանէր»), ապա աւելի հաւանական է ենթադրել, թէ բնօրինակում եղել է «Ռոնվեհան անուանէր», եւ մի վաղ գրիչ է վրիպել կրկնուող «ան» տառախմբերից մէկը:

31 Անանուն Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն յաղագս յարուցման ազգաց բարբարոսաց*, ԺԱ, էջ 385: Թէոփանէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 30-33: Վերջինս աւելի մանրամասն է նկարագրում ճակատամարտը եւ նշում օրը՝ 627 թ. «դեկտեմբերի 12-ին, շաբաթ օրը» (իրօք, 627 թ. այդ օրը շաբաթ էր. հմմտ. Հ. Ս. Բաղալեան, *Օրացոյցի պատմութիւն*, Երեւան, 1970, էջ 437):

32 Ըստ այդմ՝ յաջորդող բոլոր գլխահամարները քննական բնագրում պետք է ներկայացունեն քառակուսի փակագծերի մէջ: Բոլոր դէպքերում նշենք, որ միայն տեսականօրէն հնարարորդ չէ բացատել հակառակ տարբերակը, այն է՝ մեր կողմից վերականգնուած կորուստի ողջ բովանդակութիւնը կարող էր շարադրուած լինել նաեւ առանց որեւէ հատուածաբաժանման:

33 Այդպիսի խաչանշան Ա գրչագրում կայ եւս մէկ հատ՝ քիչ ներքեւ, ըստ Ստեփանոս Մալխասեանցի տողատման՝ վերջից երկրորդ պարբերութեան («Արդ՝ առաքեաց Աստուած խոռվութիւն ի մէջ բանակացն որդոցն Իսմայելի...») առջեւում:

34 Այդ է պատճառը, որ սոյն աշխատանքում Սեբիոսի երկի յղումները կատարուած են Ստ. Մալխասեանցի գլխահամարներով ու էջերով (այլ ընթերցողների յարմարութեան համար՝ փակագծում նշելով նաեւ 1979 թ. հրատարակութեան էջերը):

35 Վերջերս լոյս տեսաւ երկի նոր աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ գրաբար բնագրի վերատպութեամբ հանդերձ (Սեբեոս, Պատմութիւն, Արեւելահայերէն թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները՝ Գ. Խաչատրեանի եւ Վ. Եղիազարեանի, Երեւան, 2004): Թարգմանիչներն ուղղել են Գեորգ Աբգարեանի տպագրութեան վրիպակները, աւելացրել որոշ ծանօթագրութիւններ, սակայն նպատակ չեն դրել եւ չեն լուծել որեւէ բնագրագիտական խնդիր: Ցաւօք, 1979 թ. հրատարակութեան պարզ արտատպութիւնն ընդգրկուեց նաեւ «Մատենագիրք Հայոց»-ի է դարի երկհատորեակում (Անթիլիաս, 2005, էջ 449-565)՝ իհարկէ, շարքի մնացեալ բարեմասնութիւնների կիրառմամբ:

36 Պատմութիւն Սեբեոսի, Յատկութեան Բ, էջ 389-390:

37 Սեբեոս, Պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, էջ 468-482: Ա գրչագրի համապատասխան էջերը կարելի է գտնել՝ ըստ Գեորգ Աբգարեանի հրատարակութեան լուսանցքներում դրանց նշումների (թ. 496ա - 502գ):

38 Սեբեոս, Պատմութիւն, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Դ, էջ 498-506: ՄՄ Ձեռ. 2639, թ. 511բ - 515բ:

39 Դրանց մասին Գեորգ Աբգարեանը անարդարացիօրէն պնդում է. «Այս «Ե»-ն իմաստ չունի եւ ակնյայտ վրիպակի տպաւորութիւն է գործում...» (Պատմութիւն Սեբեոսի, ծան.117, էջ 224), «Այս խորով, որ կոչեցաւ բառերի դիմաց լուսանցքում կարմիր թանաքով գրուած է է տառը, որի նշանակութիւնը ձեռագրում յայտնի չէ...» (Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 69, տողատակ 13): Մնացեալ բռնագրօսիկ բացատրութիւնները բաց ենք թողնում. աշխատասիրողը չի նշել անգամ, որ Ստ. Մալխասեանցի կազմած քննական բնագրում այդ թուանշանները մեկնաբանուած են (եւ

ամենայն իրաւացիութեամբ)՝ իբրեւ համապատասխան գլուխների հերթական համարներ:

40 Կաթողիկոս ձեռք տալիս են մեզ հասած միակամբողջական գրչագիրը (Ա) եւ ԺՁ դարի մէկ թերթանի արժէքաւոր պատահիկը (ՄՄ, թիւ 1343), ուստի, մեծ հաւանականութեամբ, հենց այն է յանգում Սեբիոսի ինքնագրին:

41 Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 175-176, 364-365, ծան. 661:

42 Գեորգ Աբգարեանին ի թիւս այլ հանգամանքների («տողեցից» եւ «հաստատեցից» բառերի երկրորդ ապառնի ձեւի միօրինակ ընկալումը եւ այլն) շփոթութեան մէջ է գցել նաեւ այստեղ եւ քիչ յետոյ հանդիպող երկու «կարգ» բառերի իմաստները նոյնացնելը: Իրականում՝ առաջին դէպքում բառը նշանակում է «շարակարգութիւն», «հերթականութիւն», իսկ միւսում՝ «կարգ», «տվորութիւն» (բայց՝ ո՛չ «ուսումնասիրողների», այլ՝ «վարդապետական ուսմունքը սիրող-ունեցողների», «գիտակների»):

43 Ա գրչագրից կատարուած ուշ արտագրութիւններում եւ Թ. Միհրդատեանցից սկսած՝ բոլոր հրատարակութիւններում՝ իմոց փոխանակ Ա գրչագրի իմոյ ընթերցման, որը վերաբերում է ոչ թէ նախորդող «մտաց», այլ դրանից առաջ գրուած «խորհրդոյ» բառին:

44 Այդ «ապացոյցների» ամենից մանրամասն քննութիւնը տես հայր Պողոս Անանեանի մօտ (Հ. Պ. Անանեան, Սեբեոսի Պատմութեան գրքի մասին քանի մը լուսաբանութիւններ, Վեներիկ - Ս. Ղազար, 1972):

45 Ն. Աղոնց, Բնութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 120:

46 Մանրամասն տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 373:

47 Տես Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, Բ, էջ 86:

48 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Ծ, էջ 154 (175):

49 Մանրամասն տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 383-386:

50 Ըստ Նիկողայոս Աղոնցի՝ Ներսէսի հալածական տարիների հաշուարկը պետք է սկսել 652 թ. հայ-արաբական դաշինքի կնքման ժամանակից (Ն. Աղոնց, Բնութիւն Մովսէս Կաղանկատուացու, էջ 60, ծան. 1), իսկ Էդուարդ Դանիէլեանի կարծիքով՝ Դուրի ժողովից յետոյ՝ մօտաւորապէս 650 թուականից (Է. Լ. Դանիէլեան, Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը եւ Հայ առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երեւան, 2000, էջ 222, 234, ծան. 36):

51 Թեոփանէս Խոստովանող, Ժամանակագրութիւն, էջ 57:

52 Դա մասնաւորապէս յստակ երեւում է Ժ դարի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու կողմից իր «Պատմութիւն Աղուանից»-ում բառացի արտագրութեամբ ընդգրկած «684 թ. պատմութիւն» պայմանական անունով յայտնի երկի ժամանակագրական տեղեկութիւնների քննութիւնից (մանրամասն տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 386, 416-417, ծան. 80-81):

53 Թեոփանէս Խոստովանող, Ժամանակագրութիւն, էջ 58-59: Մանրամասն տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 386, ծան. 81: Աւելացնենք, որ նոյնը շարունակուում է յաջորդ մի քանի տարիների համար. օրինակ, շուրջ երկու տարուայ շեղում է պարունակում Թեոփանէսի նկարագրութիւնը Կոստանդ կայսեր՝ Կոստանդնուպոլսից Սիրակուզ տեղափոխուելու մասին, որը թուագրուած է նրա 20-րդ եւ աշխարհաստեղծման 6153 տարուանով, այսինքն՝ 661-ով, այնինչ իրականում տեղի է ունեցել 663 թ. յուլիսի 17-ին (տես G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, Translated from the German by Joan Hussey, New Brunswick, 1969, էջ 122), իսկ դրանից երեք տարի անց (աշխարհաստեղծման 6156, Կոստասի 23-րդ տարի), այսինքն՝ 664 թ. համար ասում է, որ «Այդ տարի պահոց շփոթում եղաւ» (Թեոփանէս Խոստովանող, Ժամանակագրութիւն, էջ 60), այնինչ աստղագիտական հաշուարկներով՝ ծնագատիկները եղել է յաջորդ՝ 665 թուականին (ծնագատիկների ցանկը տես Ա. Աբրահամեան, Հայոց գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973, էջ 148):

54 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Ծ, էջ 154 (175):

55 Նոյն տեղում: Մինչքի վերաբերեալ պատմիչի հաղորդած կարեւոր տեղեկութեան մանրամասն քննութիւնը տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 389:

56 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Ծ, էջ 154 (175):

57 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Ծ, էջ 176:

58 Ընդհանուր առմամբ այդպէս է պատկերուած վիճակը նաեւ արաբական աղբիւրներում:

59 Նշենք, որ Թեոփանէս Խոստովանողի եւ Սեբիոսի՝ Եգիպտոսին վերաբերող տեղեկութիւնների համադրումից երեւում է, որ Բիզանդիայի հետ Մուսիայի յայտնի իմաստով «համագործակցութիւն» սկսուել էր 659 թ. պայմանագրի կնքումից աւելի վաղ՝ երկպառակչական պատերազմների

հենց սկզբնական փուլում (մանրամասն տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 390-392):

60 Մանրամասն տես ստորեւ:

61 Հմմտ. օրինակ. Հ. Ն. Ակիմեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց, էջ 21-24, 53 (հեղինակը չի բացատրում նաեւ 660 թ. տարբերակը); Ա. Ն. Տէր-Ղեոնդեան, Սեբեոսի երկը որպէս VII դարի Մերձատր Արեւելքի պատմութեան աղբիւր, ՊԲՀ, 1988, թիւ 1, էջ 122 (վերահրատարակուած՝ Ա. Տէր-Ղեոնդեան, Զօդուածների ժողովածոյ, Երեւան, 2003, էջ 661); Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 236-237, ծան. 151:

62 Մանրամասն տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 393-396:

63 Հ. Յ. Գաթրճեան, Սեբեոս եպիսկոպոս պատմագիր, «Երոպա», 1852, թիւ 21, էջ 82գ:

64 Հ. Ն. Ակիմեան, Սեբիոս եպիսկոպոս Բագրատունեաց, էջ 54:

65 Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 237, ծան. 151:

66 Հմմտ. Հ. Պ. Անանեան, Սեբեոսի Պատմութեան գրքի մասին քանի մը լուսաբանութիւններ, Վեներիկ-Ս. Ղազար, 1972, էջ 128 («Այս միւթերը, որ վերնագիրներ ըլլալու սահմանուած էին, ինչպէս եւ Եղիշէի յառաջաբանին մէջինները...»):

67 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Ե, էջ 24 (65-66):

68 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Խ, էջ 108 (136-137):

69 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Խ, էջ 109 (137-138):

70 Այդ արշաւանքի ժամանակագրութեան վերջին քննութիւնը տես Ա. Յակոբեան, Հայ-բիզանդական յարաբերութիւնները է դարի կէսերին եւ Ջուարթնոցի տաճարի կառուցման ժամանակը, էջ 408-409, ծան. 37:

71 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Խ, էջ 110-111 (139): Սկսած Թ. Միհրդատեանից՝ հրատարակիչները այս երեք նախադասութիւնը բաժանել են 3 պարբերութեան մէջ, որը միայն խանգարում է բովանդակութիւնը ճիշտ հասկանալուն: Իրականում արդարացուած է բերուած կտորն ընդունել իբրեւ մէկ առանձին պարբերութիւն:

72 Հմմտ. А. И. Колесников, Завоевание Ирана арабами (Иран при "праведных" халифах), Москва, 1982, էջ 121-122, 244, ծան. 281-284:

73 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Խ, էջ 111 (139):

74 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, ԽԱ, էջ 111-112 (139-140):

75 Յայտնի է, որ, ըստ բիզանդական պատմիչների ժամանակագրական տեղեկութիւնների, Հերակլ

կայսրը վախճանուել է 641-ի մարտ ամսին, 4 ամիս թագաւորել է Գրա որդի Կոստանդին Գ-ն, ապա՝ 6 ամիս՝ վերջինիս խորթ եղբայր Հերակլեոնասը իր մօր՝ Մարտինէի հետ, որոնք տապալուել են սեւաստի կողմից (ըստ Սեբիոսի՝ Վաղենտին Արշակունի գորավարի ամենաակտիվ մասնակցութեամբ). Կոստանդ Բ-ն 641 թ. սեպտեմբերին հռչակուել է իր հորեղբայր Հերակլեոնասի կայսերակիցը, իսկ միայնակ սկսել է զահակալել 642 թ. յունուարից (տե՛ս Թէոփագէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 248-250, ծան. 316-318):

76 Թէոփագէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 52:

77 Ա գրչագիրն այդտեղ հատուածաբաժանման նշան (կարմիր սկզբնատառ) չունի, սակայն պէտք է ենթադրել, որ Թ. Միհրդատեանցի հրատարակութիւնում նոր գլխի առկայութիւնը (որին հետեւել է Ստ. Մալխասեանցը) չի կարող պատահական լինել. առաջին հրատարակիչը բոլոր մնացեալ դէպքերում գլխաբաժանում է կատարել այն տեղերում, որտեղ Ա գրչագրում առկայ է կա՛մ գլխահամար, կա՛մ գլխագիր, կա՛մ կարմիր գլխատառ: Սա միանում է այն փաստերին, որոնց հիման վրայ կարելի է մտածել, թէ հատուածաբաժանման նշաններ ունեցել է նաեւ Թ. Միհրդատեանցի ձեռքի տակ եղած Հ գրչագիրը (ներկայումս՝ կորած), ընդ որում՝ մի քանի տեղերում դրանք տարբերուել են Ա-ի հատուածաբաժանումից:

78 Վերականգնումը՝ Թ. Միհրդատեանցի, որն ընդունել են նաեւ հետագայ հրատարակիչները: Յաջորդ «Վաղենտինի» բառից յետոյ պարտադիր չէ (հրատարակիչներին հետեւելով) «լուեալ» կամ մէկ ուրիշ բառ վերականգնել, քանի որ իմաստը հասկանալի դարձնելու համար բաւարար է յաջորդող երկու բառը կետադրական նշանի, այն է՝ կլոր փակագծերի մէջ վերցնելը: Նախորդ նախադասութեան վերականգնումների մասին մանրամասն տե՛ս Գեորգ Աբգարեանի մօտ (*Պատմութիւն Սեբեոսի*, էջ 307-308, ծան. 483):

79 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 113 (140-141):

80 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 114 (141):

81 Հմմտ. **А. И. Колесников**, *Завоевание Ирана арабами*, էջ 109-111: Ըստ Քերովբէ Պատկանեանի՝ «Մարսս. չէ այս մեծ նահանգն Պարսից Մեդիա, զոր Հայք Մարս կոչեն, այլ զաւառ ինչ փոքրիկ մերձ ի Նեհաւենդ: Կաղանկատուացին Բեկդաղ կոչէ զանուն տեղոյն մեծի պատերազմին ի մէջ տաճկաց եւ պարսից: Ի Պատմ. Խոր. Բ.60. նոյնպէս յիշատակի սա. «Ի Մարսս ի Սոհունդ անուանեալ տեղոջ» (*Պատմութիւն Սե-*

բեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլեոս..., Ի յոյս ամ Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 202):

82 Ենթադրելի է, թերեւս, որ հեղինակային սկզբնօրինակում կամ նրանից կատարուած մի վաղ արտագրութեան մէջ գրուած է եղել «Դ» (հաւանաբար՝ պատուոյ նշանի տակ)՝ որպէս «չորրորդ», իսկ յաջորդ ընթացիկներում այն սխալ է մեկնաբանել եւ արտագրել է «չորս»:

83 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 114-115 (141-142): Հմմտ. *Դանիէլ*, է.4-7, 23-24:

84 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԵ, էջ 137-138 (162): Հմմտ. *Եսայի*, ԻԱ.1, *Դանիէլ*, է.23:

85 Վերականգնումը Աբրահամ Ջամիլեանի եւ Գեորգ Աբգարեանի (տե՛ս *Պատմութիւն Սեբեոսի*, էջ 367, ծան. 671): Նախորդող բառերի (ըստ Ա եւ Ե գրչագրերի) փոփոխութիւնը («սրբագրելը» ըստ Ստ. Մալխասեանցի եւ Գ. Աբգարեանի) պէտք է համարել անելորդ:

86 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, Ծ, էջ 154-155 (176-177): Հմմտ. *Դանիէլ*, է.7, *Երեմիա*, ԽԶ.21:

87 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 115 (142): «Վաղենտին» անուան արդարացուած վերականգնումը՝ Գեորգ Աբգարեանի:

88 Թէոփագէս Խոստովանող, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 52, 250, ծան. 320-321: Կարելի է յանել, որ ասորական պատմագրութեան մէջ ԺԳ դարի հեղինակ Դիոնիսիոս Թելմահարցու (Տելլ Մահարացու) մօտ պահպանուած մի տեղեկութեան համաձայն՝ «955 տարում [=643-644 թթ.] հռոմ զօրավար Վալենտինոս պատրիկը եկաւ [Ասորիք]՝ կոռելու արաբների դէմ: Ահաբեկուած նրանց ներկայութիւնից՝ նա փախաւ եւ թողեց իր հետ եղած բոլոր հարստութիւնները...» (*Chronique de Denis de Tell-Mahre*, Trad. par J. B. Chabot, Paris, 1895, էջ 7. թարգմանութիւնն ըստ Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդեան, *Սեբեոսի երկը որպէս VII դարի Մերձարտր Արեւելքի պատմութեան աղբիւր*, ՊԲՀ, 1988, թիւ 1, էջ 122 (վերահրատարակուած՝ Արամ Տէր-Ղեւոնդեան, *Յօդուածների ժողովածոյ*, Երեւան, 2003, էջ 661):

89 Տե՛ս Հ. Ս. Բաղալեան, *Օրացոյցի պատմութիւն*, Երեւան, 1970, էջ 480:

90 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԲ, էջ 116 (143):

91 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, Դ, էջ 22 (64): Այս բնագրից յետոյ Ա գրչագրում նշուած է յաջորդ գլխի ոճաւորում «Ե» գլխահամարը՝ առջեւում փոքրիկ ալիքաձեւ նշանագարդ (թէպէտ Գեորգ Աբգարեանը չի ցանկացել այդ տառը գլխահամար համարել. տե՛ս *Պատմութիւն Սեբեոսի*, էջ 224, ծան. 117): Վերջինիս շատ նման է նօսրգիր արտագրութիւններում «աշխարհ» բառի համառօտման նշանը, եւ անկասկած դրա հետ շփոթի արդիւնքում է, որ Թաղեոս Միհրդա-

տեանի հրատարակութեան այս բնագիրն աւարտում է «ՇԼԲ ամ աշխարհի» բառերով:

92 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԶ, էջ 139 (163):

93 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԴ, էջ 122-137 (148-161): Նշենք, որ ուսումնասիրողների միահամուտ համոզմամբ՝ Թուրքը մինչեւ վերջ չի մշակուել եւ հաւանաբար չի առաքուել Կոստանդ Բ-ին (ամենից մանրամասն տե՛ս *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, էջ 191-192):

94 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԵ, էջ 137 (161-162):

95 Բոլոր դէպքերում, անձխտելի է, որ այդ վերնագիրը շատ անելի ընդարձակ պէտք է լինէր, քան Ուխտանէսի, Ասողիկի եւ մնացեալ պատմիչների մօտ համառօտ պահպանուած «Հերակլի պատմութիւն» բնորոշումը:

96 Կիրառական տեսակիւնից դա նշանակում է, որ քանի դէռ նշուած հարցադրումը չի հերքուել (կամ հաստատուել վերջնականապէս) Սեբեոսի երկը ճիշտ չի լինի անուանել (այդ թում՝ նոր հրատարակութիւններում) ենթադրաբար հեղինակի իսկ կողմից խոստանուած, թէկուզ եւ հետագայ պատմիչների կողմից ըստ այսմ պակաս տեղեկացուածութեան հետեւանքով որդեգրուած «Հերակլի պատմութիւն» տարբերակով:

97 Հմմտ. նաեւ Գեորգ Աբգարեանի արդարացի կարծիքը. «Սեբեոսի Պատմութեան» նախնական բնագրում այս բառերով սկսուող հատուածը մինչ

չեւ պարբերութեան վերջը կազմած է եղել առանձին գլուխ, կամ էլ ընթացիկներէն կողմից դիտուել է որպէս առանձին մաս: Դա երեւում է նրանից, որ մեզ հասած հնագոյն պատահիկում (N 1343) հատուածն սկսող «Յայնմ» բառի առաջին «Յ» տառը չի գրուած եւ նրա համար բաց է թողնուած առանձին տեղ, որպէսզի հետագայում ձեռագիրը ծաղկողը կամ ինքը՝ գրիչը, կարմիր թանաքով գրի այդ գլխատառը» (*Պատմութիւն Սեբեոսի*, էջ 318, ծան. 528): Ցաւօք, հրատարակիչներից ոչ ոք այդ գլխի առանձնացումը չի կատարել:

98 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԳ, էջ 120 (147):

99 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԽԴ, էջ 122-137 (148-161):

100 *Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն*, ԻԵ, էջ 65 (100), ԼԵ, էջ 88-89 (121): Թերեւս դա չպէտք է շփոթեցնի մեզ եւ կասկածել տայ, թէ Սեբեոսի սկզբնագրում այդտեղ գուցէ առանձին գլուխ է եղել, քանի որ երկի այս մասի գլխահամարները պահպանուած են: Բնագրագիտական առումով անհրաժեշտ է մէկընդմիջտ արձանագրել, որ մեր ոչ բոլոր վաղ (եւ ոչ միայն՝ վաղ) հեղինակներն են պարտադիր համարել լրի միօրինակութեան (ստանդարտի) հասցնել իրենց գրուածքների բաժանումները գլուխների, հատուածների, պարբերութիւնների եւ այլն: